

Milan Nakonečný

LEXIKON PSYCHOLOGIE

VODNÁŘ PRAHA

1995

METODOLOGIE A METODY PSYCHOLOGIE

Každá věda sbírá, studuje a vysvětluje fakta, zobecňuje získané dílčí poznatky, aby vytvořila soustavu poznatků a z nich odvozených zákonitostí, které by umožnily přispívat k řešení nejrůznějších společenských problémů, vystupujících v různých oborech činnosti. Východiskem je otázka, co je *vědecké poznání* a jaké cesty k němu vedou, tj. otázka vědecké činnosti. Každá věda se nechá definovat jako „systém metodicky získaných výpovědí o určitém předmětu“ (W. Traxel, 1974). Podle téhož autora pak „vědecká výpověď je tehdy pravdivá, je-li reprodukovatelná za těchže a metodicky bezvadných podmínek, to znamená, jestliže ji lze předpovídat a jestliže neodporuje již jak je jen možno jistým faktům“. Vědecké poznání je systémem vědeckých výpovědí, které musí být uspořádány a integrovány od jednoduchých vědeckých dat až po nejobecnější teorie. Způsob, jakým se k vědeckým výpovědím dospívá, je *vědecká metoda*, tj. soubor principů, způsobů a prostředků získávání vědeckých poznatků. Je to tedy určitý, přísnými pravidly vymezený postup; jeho teorie se nazývá *metodologie*. Jejím úkolem je především sladit předmět vědy se způsobem jeho vědeckého studia, tj. vypracovat předmětu dané vědy přiměřený způsob sbírání a vysvětlování faktů, která umožňují poznávání tohoto předmětu, tj. objevování jeho vlastností, jejich souvislostí a zákonitostí, jimiž se řídí jeho dění. Vědecká psychologie se opírá o *empirická fakta*, tj. o elementární vědecké výpovědi o daném předmětu; jejich zobecňováním se dospívá k vědeckým teoriím a dedukcí těchto teorií pak k uplatňování vědy v příslušné oblasti praxe. Věda je tak budována ve dvou rovinách: 1. v rovině empirických faktů, 2. v rovině teoretických konstruktů. Ve vědě se pak uplatňují *metody dvojího druhu*: 1. zjišťování (sbírání) faktů a 2. zpracování faktů. Fakta se zpracovávají logickým myšlením a statistickými procedurami. Pojmu vědecký jsou významově ekvivalentní pojmy objektivní a pravdivý; tedy: vědecký = objektivní = pravdivý. Avšak vědecké pojetí objektivnosti a pravdivosti je relativní. V psychologii

má *objektivita* význam intersubjektivní; jde o souhlasnou výpověď na sobě nezávislých pozorovatelů o určitém objektu pozorování, přičemž souhlas nemusí být absolutní, ale musí být nenáhodný a to, co bylo pozorováno, musí být ověřitelné za těchže podmínek pozorování. U jevů prožívání, které mají znak subjektivní, byla podmínka jejich objektivního pozorování zpochybňována. Lze říci, že všechny psychologické metody zjišťování *faktů* jsou v podstatě různé druhy *pozorování*, jehož smyslem je zjišťování vlastností pozorovaných jevů a vztahů mezi jevy. V tomto smyslu plní úkol *deskripce* (popisu) a *explance* (vysvětlování), které se dějí pomocí tzv. konstruktů. *Konstrukt* je vědecky vymezený pojem, který něco popisuje nebo vysvětluje; vyvozuje se logicky z pozorovaných faktů (takovým konstruktem je v psychologii např. potřeba, představa atd.). V psychologii platí tzv. *empirický kánon*, který klade vědecké požadavky na formulaci empirických faktů a konstruktů. Th. Herrmann (1969) podává obsah tohoto kánonu v následujících formulacích: 1. empirická fakta jsou takové jevy, které mohou být objektivně a spolehlivě pozorovány, event, měřeny; vyžadují teoretické zpracování; 2. teorie, resp. hypotetické konstrukty, musí být empiricky přezkoumatelné, prosty protikladů, jednotné a explicitní; 3. teorie organizují empirická fakta, propůjčují jim jejich význam a připouštějí jejich předvídatelnost.

Věda směřuje k objevování zákonitostí, které ovládají jevy tvořící předmět dané vědy. *Zákon* je objektivní jev probíhající nezávisle na vědomí jedince; Je-li objeven, dostává určitou formulaci a je to „formulovaný odraz tohoto objektivního jevu v myšlení“ (F. Breuer, 1977). Existují různé *druhy zákonů*: neomezené (univerzální), omezené (singulární), statistické. *Zákony* a *hypotézy* plní funkci vysvětlování (*explance*) a předvídání (*prognózy*). *Hypotéza* je však pouze předběžné tvrzení či předpoklad, jehož pravdivost (platnost) má být ověřena zkoumáním. *Zákony* vyjadřují *vědecké pravdy*, tj. objektivně platné výroky o určitých jevech; kritériem vědecké pravdy je její logická stavba a vyzkoušení v praxi. Od pevně stanovených zákonů je nutné odlišovat pouhé *hypotézy*, tj. formulované domněnky o povaze, resp. zákonech určitého jevu. Jsou odvozovány z empirie i z teorie a slouží jako východisko výzkumu, který má prověřit, zda jsou, či nejsou pravdivé. V tomto smyslu je

vědecký výzkum, který zahrnuje víc než jen užití metod, především ověřováním vědeckých hypotéz a také sběrem faktů.

V souvislosti s výše uvedeným vyvstává *otázka psychologických zákonitostí*, tj. otázka druhu zákonitostí psychických jevů. Ideálem vědy je objevování kauzálních zákonitostí druhu: jestliže A, pak nutně následuje B; takové jsou např. zákonitosti fyzikální. Platí tyto vztahy také v psychologii? Změny v psychických jevech způsobuje celá řada spolupůsobících činitelů. Např. vnímám barevného kontrastu závisí na kvalitě pozadí; světle šedá plocha na černém pozadí se bude jevit světlejší (kontrastnější) než táž plocha na tmavošedém pozadí, kdy se jeví méně kontrastní, stejně jako na bílém pozadí. V tomto jevu se tedy uplatňuje, mimo jiné, vztah mezi emisí světla a světlostí, adaptace a kontrast (W. Traxel, 1974). Ještě složitější je zákonitost určitého způsobu sociálního chování nebo určité emoční reakce. Psychické jevy jsou determinovány mnoha činiteli, které nezdá se možné v úplnosti objevit či kontrolovat jejich vliv. To ovšem neznamená, že v oblasti psychična nevládnou určité zákonitosti. Každý jev je zákonitě určován nějakými činiteli a princip determinismu či *princip kauzality* je vůbec předpokladem vědeckého zkoumání jevů. V různých vědách však platí různé druhy kauzality. Byly vysloveny i zásadní námitky proti existenci kauzality vůbec, ale také názory, že účelnost je zvláštním druhem příčinnosti. Podle Traxela není pro psychologii rozhodující, zda je kauzalita jevům imanentní, anebo zda jen vyjadřuje to, že subjekt spojuje po sobě následující pozorované jevy a chápe je jako vztah příčiny a účinku. Obecně to formuloval I. Kant (1781): „Všechno, co se děje, předpokládá něco, po čem to podle nějakého pravidla následuje.“ Podle Traxela nehraje také v psychologii žádnou zvláštní roli, mluvíme-li o příčinách, důvodech nebo podmínkách, neboť tím v podstatě myslíme totéž. Pro psychické jevy je však charakteristická jejich *účelovost* (volní jednání, instrumentální chování). Tak se lze také ptát po jejich účelu, který je obvykle chápán jako udržování a restaurace psychické rovnováhy nebo jako adaptace. Podle Traxela tu nejde o vylučující se hlediska - příčinnost nebo účelnost - nýbrž o „různé aspekty významu souvislosti“: právě tak, jak se lze ptát po příčinách nějakého děje, lze se ptát i po jeho cíli. Při řešení praktických

společenských úloh se však psychologie setkává obvykle s „řešením kauzálních úloh“ (J. Khol, 1984), které vyžaduje hledání příčin.

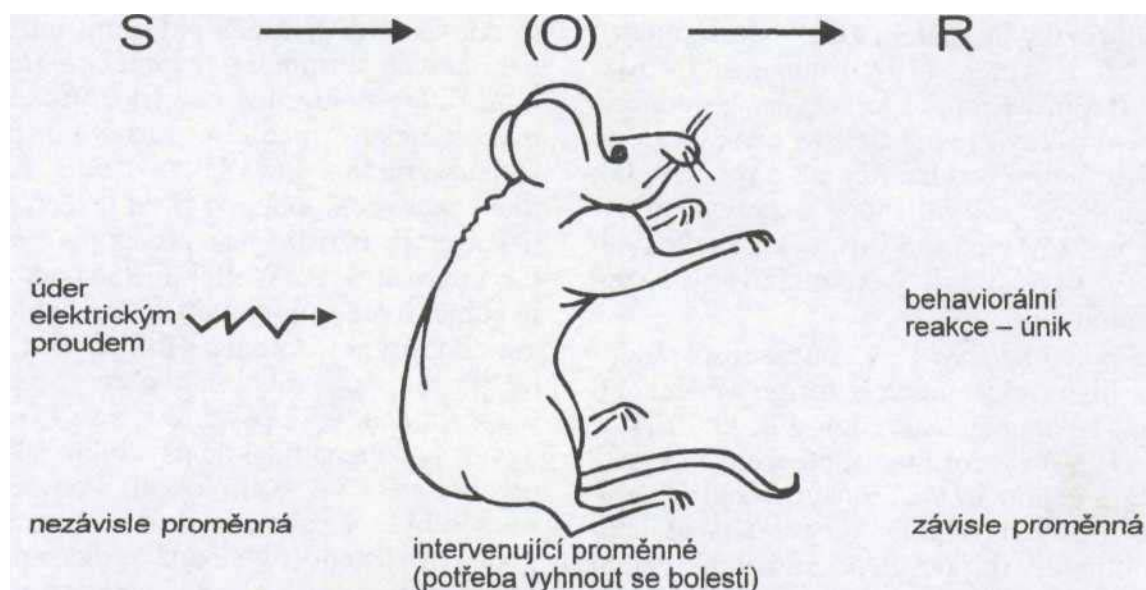
Centrálním problémem psychologie je *problém vysvětlení* (explanace): Otázku, co je např. agrese nebo introverze, lze zodpovědět popisem, ale otázku, proč je někdo agresivní nebo introvertní, je nutné zodpovědět vysvětlením, tj. relací těchto jevů k činitelům, kteří je způsobují. Rozdíl mezi deskripcí a explanací je někdy setřen, neboť již deskripce může odhalit významy pozorovatelné v datech pozorování (C. W. Brown a E. E. Ghiselli, 1965). K. Lewin (1927) rozeznává tři *způsoby vysvětlování*: 1. vysvětlení v termínech podstatných podmínek (např. jedinec je agresivní, protože byl jako dítě přísně trestán a zakoušel málo rodičovské lásky), 2. genetické vysvětlení, které se v psychologii obvykle převádí na nějakou konkrétní potřebu (pije, protože má žízeň), 3. teoretické vysvětlení, které se provádí v termínech nějakých konstruktů nebo postulovaných činitelů (např. afektivní labilita se vysvětluje nevyvážeností procesů vzruchu a útlumu). Th. Hermann (1969) poukazuje na to, že deskriptivní a explanační konstrukty se při vysvětlování někdy vzájemně zastupují. Např. extraverte jako vlastnost osobnosti se vysvětluje pomalostí učení (H. J. Eysenck, 1965) a lze tedy říci, že extraverzi se od introvertů liší tím, že se pomaleji učí (pomaleji vytváří podmíněné reakce). Avšak rozdílnost v rychlosti učení lze také vysvětlovat konstrukty extraverte a introverze: učí se pomaleji, protože je extravert. Základem vysvětlování je *funkční závislost* mezi dvěma jevy A a B. Musí tu však být i *časová následnost* (A předchází B), abychom toto B vysvětlovali pomocí A; jinak můžeme A vysvětlovat pomocí B a B pomocí A. Má-li tedy být jev B vysvětlen jevem A, musí být mezi nimi funkční závislost, nebo alespoň závislost kovariance, přičemž A musí časově předcházet B; neznamená to však, že tu jde o kauzální vztah, v němž A je příčinou B, neboť oba jevy, A a B, mohou být způsobovány třetím jevem C. Od kauzálního vysvětlování se proto v psychologii často upouští. Vysvětlení se podává v termínech podmínek, za nichž daný jev vystupuje.

Jak se vlastně nechají poznávat obecné zákony v oblasti životních projevů? W. Traxel (1974) uvádí tento příklad: Uvažujme o tom, jak na velikost tělesného vzrůstu určitého ži-

vočišného druhu působí množství potravy; růst závisí na řadě zčásti nekontrolovatelných faktorů, nejen tedy na podmínkách, které můžeme kontrolovat, a nejen na množství potravy nabídnuté pokusným zvířatům. Lze proto očekávat, že stejně živená individua budou různě veliká. Naopak různě živení jedinci mohou být stejně velcí. Zůstaneme-li u jednotlivého individua, sotva objevíme nějakou zákonitost. Věci se však budou mít jinak, když budeme uvažovat průměrnou hodnotu u celé skupiny zkoumaných jedinců, v našem případě průměrnou hodnotu dosažené tělesné velikosti u všech bohatě živených zvířat a totéž u zvířat živených jen spoře. Ukáže se, že lépe živená zvířata budou mít v průměru větší vzrůst než hůře živená zvířata: v průměrných hodnotách se vykazuje zákonitost, ve střední hodnotě je variace jednotlivých hodnot eliminována a za určitých podmínek je tu neutralizován i vliv neznámých podmínek. Vědy zabývající se životními ději - a mezi ně patří i psychologie - jsou odkázány na statistické postupy. Proto *psychologické zákony vystupují také jako statistické zákony*, tj. jako zákony spočívající na průměrných hodnotách a platící pro průměrné hodnoty (Traxel). Základním aspektem psychologických výzkumů je pak srovnání průměrných hodnot výsledků dosažených u zkoumané skupiny a u skupiny kontrolní, jež jako taková vystupuje proto, že na individua, která ji tvoří, není aplikován ten činitel, jehož vliv je zkoumán. Velkou část psychologických zákonů lze také označit jako *zákony pravděpodobnostní* (stochastické). Zatímco v přírodních vědách zákony vyjadřují nutnost (jestliže A, pak nutně B - jestliže je voda zahřátá na 100 stupňů Celsia při 4 stupních atmosférického tlaku, počne vřít), v psychologii vyjadřují mnohdy jen pravděpodobnost vystoupení určitého jevu (jestliže A, pak s větší či menší pravděpodobností nastane B - jestliže bude zvýšena mzda, zvýší se pravděpodobně i pracovní výkon). Vzhledem k velké variabilitě psychických vlastností lidí a nekontrolovatelnosti mnoha podmínek jejich reagování dochází k tomu, že: 1. obecně platné zákony jsou vzácné, mohou mít u různých skupin výjimky a 2. jsou s takovými zákony spojovány různé podmínky. Tak např. shora uvedený příklad zákonitého vztahu výše mzdy a výkonu platí jen s celou řadou podmínek, mimo jiné s tím, že zvýšení musí být v určitém poměru k výši původní mzdy atd.

Uvádí se také, že při studiu některých psychických procesů (vnímání, paměť), a zejména chování, mohou být používány *kauzální analýzy* založené na identifikaci příčin, zatímco pro oblast prožívání se za legitimní považují *významové analýzy*, které jsou však velmi poplatné výchozí teorii (např. psychoanalýza, tzv. „daseinsanalýza“ atd.). Podle P. Fraisse (1966) se v psychologii používají zásadně dva typy analýzy, a sice *strukturální analýza a relační analýza*. Strukturální analýza je analýza vztahu reakce-reakce, ponechávající stranou závislost lidské psychiky na prostředí. Relační analýzy rozšiřují strukturální hlediska a kladou si otázku vztahu podnět - reakce; pokud jde o obecně charakteristické reakce (jako např. čivost), mohou být tyto pojímány jako funkce stimulu; pokud lze udržovat konstantní situaci, lze je zkoumat jako funkci osobnosti (organismu). Současné *základní formy vědecké analýzy* shrnuje O. Mikšík (1990): 1. klasifikační analýza (popisem a srovnáním zjištěných faktů se dospívá k určení podstatných vlastností jevu), 2. vztahová analýza (směřuje k objevování souvislostí mezi danými jevy, přičemž základní formou souvislostí je funkční vztah, jehož zvláštním případem je korelace), 3. kauzální analýza (směřuje k objevování vztahu příčina-následek, který je vědecky nejdůležitější, protože umožňuje určit příčiny jevu a tím, v některých případech, i jeho ovládnutí), 4. systémově genetická analýza (je zaměřena na tzv. otevřený systém, který je v interakci s jinými systémy a snaží se hlouběji postihnout vnitřní a vnější vztahy systému, tj. souvislosti prvků, které systém tvoří, a vnější souvislosti systému; genetická analýza pak znamená zaměření se na vznik systému).

Sledování činitelů, ale i jejich účinky, psychické reakce, pokud je lze kvantifikovat, se nazývají proměnné a dělí se na tři třídy: 1. nezávisle proměnné, které jsou reprezentovány nějakým druhem stimulace, 2. závisle proměnné, kterými jsou sledované psychické reakce, a 3. intervenující proměnné, tj. všechny vnitřní, psychologicky relevantní dispozice, které působí na vztah mezi vnějšími podněty a pozorovatelnými reakcemi, tj. intervenují v něm. V psychologických experimentech je nutné, aby intervenující proměnné byly u každého jedince konstantní, neboť za této podmínky lze pak sledovat: vliv kontrolovaných změn v nezávisle proměnných (např. intenzita světla), vyvolávané změny v kontrolovatel-

Základní proměnné v experimentech se zvířaty

ných závisle proměnných (např. ostrosti zrakového vnímání). Kontrolovatelnost zde v podstatě znamená spolehlivou definici proměnné a její měřitelnost. Uvedené podmínky pak umožňují kauzální analýzu vztahů podnět - reakce tak, jak jsou dány především ve výsledcích experimentů. Je nutné zdůraznit, že *empiricko-vědecké výpovědi* nemohou být pokládány za konečně platné a že jsou jen ve větší či menší míře verifikovatelné. „Induktivní cestou dosažená výpověď nemůže nikdy dosáhnout poslední jistoty“ (H. Selg a W. Bauer, 1971). V tomto smyslu je vědecké poznání v každém vědním oboru otevřeno novým poznatkům, které mohou měnit *paradigma* dané vědy, tj. (zjednodušeně řečeno) obraz, který si věda vytvořila o vlastnostech svého předmětu a způsobech jeho zkoumání. V tomto smyslu je také každé vědecké poznání historické, tj. vyvíjí se tak, že obohacuje systém svých poznatků. To, co bylo pozorováno, musí být vyjádřeno objektivně ověřitelným způsobem, tj. souhlasnými smyslovými daty, k nimž dospějí na sobě nezávislí pozorovatelé. To v podstatě znamená, že vědecky *skutečné je* to, co lze vnímat smysly, případně za pomoci fyzikálních přístrojů. Ch. T. Tart (1975) to pokládá za jeden z řady postulátů tzv. ortodoxní psychologie, který je ovšem sporný, pouze mlčky předpokládaný; je to „mlčky akceptovaný předpoklad“, který není vůbec jistý, neboť skutečné nemusí být nutně jen to, co je fyzikálně dáno. Stejně sporné je i tvrzení R. Hymana (1964), že vědecká fakta nemají nic společného s jedinečnými a speci-

fickými jevy a že „jsou to jen takové jevy, které mohou pozorovat různí lidé v různé době a na různých místech za podobných okolností“.

Důležitým problémem je *modelování* v *psychologii*, tj. vytváření modelu zkoumaného fenoménu, resp. celého systému (např. vnímání, myšlení, osobnosti, psychiky vůbec), což v podstatě odpovídá výše uvedenému termínu *paradigma*: „Paradigmy pokládám za všeobecně uznávané výsledky vědeckého výzkumu, které určitou dobu slouží společnosti odborníků jako modely problémů a jejich řešení“ (T. S. Kuhn, 1970, slov. 1981). Naproti tomu „některé modely, jichž věda používá, jsou pouze pomocné prostředky znázorňování“ (W. Traxel, 1974); takové jsou např. modely mozku apod. Smyslem modelování je odhalit vlastnosti modelovaného objektu a objasnit vztahy, které vykazuje, aby bylo ulehčeno poznání i zkoumání daného objektu. V tomto smyslu má být model obrazem resp. analogií originálu a může mít různé formy od schématu až po matematické formulace. Ještě v nedávné době byla velmi populární otázka kybernetických a předtím neurofyzilogických modelů různých psychických procesů. F. Rosenblatt (1965), který se zabýval modelováním činnosti mozku, zdůraznil, že není nutné podávat model mozku v jeho konkrétní hmotné struktuře, ale jde o to, charakterizovat vlastnosti a strukturu činnosti mozku v nějaké soustavě symbolů. Model nemusí mít tedy podobu věci, kterou zobrazuje; může to být teoretický systém, v našem příkladě objasňující fyziologické funkce mozku „pomocí známých

zákonů fyziky a matematiky" (Rosenblatt). Podle M. J. Aptera (1970) nelze nikdy rozhodně tvrdit, že model je pravdivý, podobně jako není nikdy možné říci, že daná teorie je pravdivá; jediné, co lze říci jak o modelu, tak o teorii je, že jsou ve shodě s danými fakty, i když je vždy možný i jiný výklad takových faktů. V psychologii jsou používány různé druhy modelů.

Systémový přístup je v současnosti pokládán za historicky nejvyšší formu vědeckého přístupu ke skutečnosti. Biolog L. von Bertalanffy (1950) vytvořil teorii otevřených systémů, která je použitelná i v psychologii, kde je možné každý psychický proces chápat jako *systémový jev*, tj. jako dění závislé na celém systému psychiky. Uvedený autor chápe *systém* jako „sebe-regulující se celek“, resp. jako „komplex interagujících elementů“ řízený určitým programem. Systém jako celek plní určitou funkci a funguje na základě „cirkulární kauzality“, tj. s pomocí smyčky zpětné vazby, s níž uskutečňuje svou autoregulaci a již lze vysvětlit i účelnost jeho činnosti. Také psychika je chápána jako systém a „povaha psychiky může být chápána jen na základě systémového přístupu“, tj. jen v rámci svých vnitřních a vnějších vztahů (B. F. Lomov, 1975). Systémový popis tématu pak spočívá v tom, že objekt, chápáný jako celek vzájemně činných - podle P. K. Anochina „spolupůsobících“ - komponent, je popisován jako dynamická struktura určitých prvků, resp. vztahů.

Psychologické pozorování je, jak už bylo uvedeno, základní psychologickou metodou, která může být chápána jako plánovité pozorování vnímání určitého objektu, spojené s intencí získat o něm přesné a co nejrozsáhlejší poznání. Obvykle se dělí na pozorování vlastního prožívání a na pozorování chování druhých osob. Pozorování vlastního prožívání se nazývalo *introspekce* a bylo dlouho považováno za nejdůležitější metodu psychologie, dokud se její zájem nepřenesl na oblast chování a dokud nezačala být vědecká hodnota introspekce zpochybňována. Tu ostatně zpochybňoval již I. Kant (1798), který soudil, že zaměření pozornosti na vlastní zážitek průběh tohoto zážitku nutně narušuje a mění. Také A. Comte (1824) odmítal introspekci s tím, že není možné udržovat ve vědomí určitý zážitek a současně jej pozorovat, že tedy nelze být současně pozorovatelem a pozorovaným objektem. Introspekce z reminiscence pak už ne-

ní tak spolehlivá. Dnes je termín introspekce nahrazován termínem *fenomenologická metoda* (který není totožný s filozofickou fenomenologickou metodou „nazírání podstat“ E. Husserla, má s ní však společné, že také jí jde o zachycení toho, co je na jevech podstatné; je však užívána jak pro popis prožívání, tak i chování). R. Wellek (1955) tak rozlišuje subjektivní a objektivní fenomenologickou metodu; první je totožná s introspekci, ve druhé jde o popis toho, jak různé vnější věci (např. hudba, jejíž psychologií se Wellek zabýval) působí na lidskou psychiku, jak člověk prožívá věci ve svém okolí. Pomocí introspekce bylo v psychologii dosaženo pozoruhodných zjištění (byla např. prokázána forma nenáznového myšlení), ale došlo se i k velmi rozporným výsledkům (např. v oblasti popisu citů). Velký obhájce introspekce polský psycholog M. Kreutz (1962) vytyčil následující předpoklady hodnotné introspekce: 1. je třeba užívat ji k popisu psychických procesů současně s jejich průběhem nebo bezprostředně po něm, 2. je třeba ji používat jen ke zkoumání výrazných jevů prožívání, 3. introspektivní materiál je třeba sbírat systematicky a v jeho hodnocení je nutné uplatňovat srovnávací hlediska. Pokud introspekce selhala, bylo to proto, že se soustřeďovala na příliš subtilní zážitky, zdůrazňuje Kreutz. K introspekci se vrací současná humanistická psychologie. Introspekce je v podstatě vyžadována i v některých případech používání interview a při sebehodnocení.

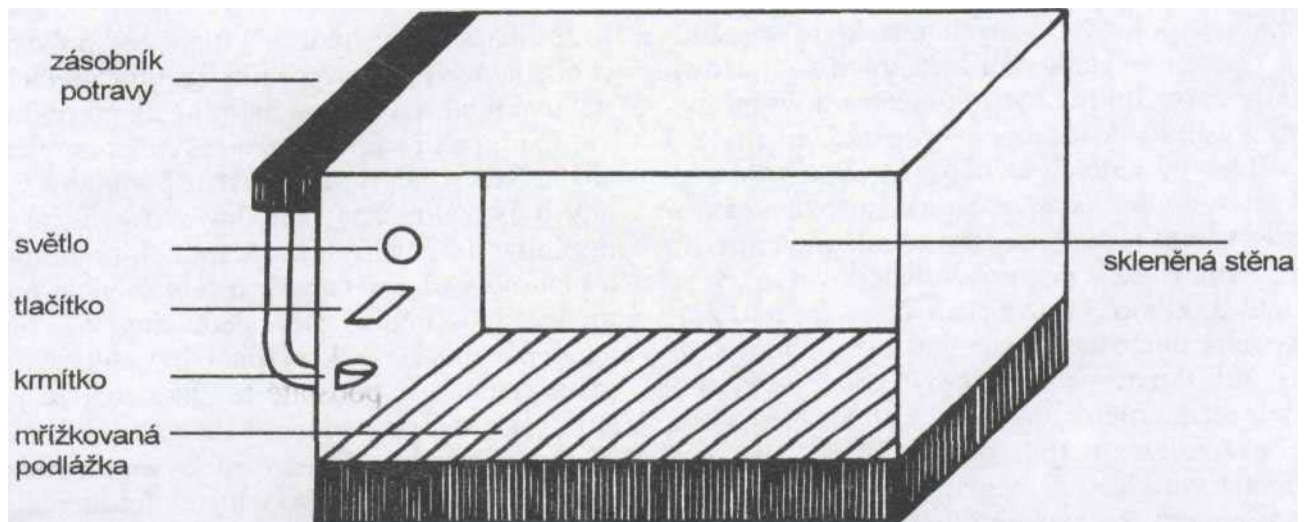
Pokud se *pozorování chování* (extrospekce) týče, může být zdokonalováno užitím různých technik (magnetofonový záznam, film, fotografie), může být skryté nebo se může pozorovatel účastnit pozorovaného jevu (např. skupinového řešení problému), může probíhat v přirozené, nebo uměle vytvořené situaci. Z. Paleski (1965) uvádí následující podmínky úspěšného pozorování: 1. musí být objektivní, 2. musí být cílevědomé; pozorovatel musí mít cíl pozorování, což mu umožňuje pozorovat to, co je podstatné, 3. musí být důkladné a podrobné, což neznamená, že se zaznamenává vše, nýbrž jen to, co je důležité, 4. vlastnímu pozorování musí předcházet důkladné studium problému, neboť čím více pozorovatel o předmětu svého pozorování ví, tím dokonaleji pozoruje, 5. pozorování musí být systematické a plánovité, jinak vede jen k fragmentárním poznatkům, 6. pozorování

má být spojováno s myšlením, které umožňuje operativní sledování zvláštních souvislostí, 7. pozorování má být zakončeno slovním formulováním dosažených výsledků, tj. má být o jeho výsledcích vyhotoven protokol, a to bezprostředně po skončení pozorování. S pozorováním je spojena řada problémů, např. do jaké míry může pozorovatel sledovat to, co se děje „pod kůží“ pozorovaných osob, tj. do jaké míry může např. usuzovat na jejich motivaci, atd. Pozorování může být volné nebo předem usměrněné určením daných kategorií chování, které mají být pozorovány (např. kooperativní chování během dětské hry, nikoli hra vůbec). Z časového hlediska se rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé (longitudinální) pozorování. Dlouhodobé pozorování může trvat i řadu let a používá se při sledování vývoje nějakého jevu. Spolehlivost pozorování se posuzuje mírou souhlasných výsledků pozorovatelů. Dnes je známo již množství různých chyb, kterých se pozorovatelé dopouštějí, a proto pozorování mají vykonávat jen školené osoby. Pozorovatel se má vyvarovat zejména projekce vlastních tendencí do průběhu pozorovaného jevu.

Vedle přímého pozorování existují také *metody nepřímého pozorování*. Jsou realizovány různými prostředky, mezi něž patří zejména rozhovor (a jeho specifická forma interview), beseda, anketa, dotazník, obsahová analýza, sémantický diferenciál, studium produktů činnosti (deníky, školní sešity, výtvarná produkce atd.).

Za vědecky nejhodnotnější metodu se pokládá *experiment* zavedený do psychologie před více než sto lety, který je však pro přísné podmínky své realizace v psychologii omezen jen na výzkum určitých témat. V přírodních vědách je to nejdůležitější metoda výzkumu. Experiment slouží verifikaci určitých hypotéz a umožňuje objev kauzálních souvislostí, které, jak již bylo poznamenáno, jsou pro vědu nejdůležitější. Podstatou experimentu je, že experimentátor manipuluje nezávisle proměnnými, jejichž vliv je zjišťován (např. intenzitou osvětlení) a sleduje, jak se se změnami hodnot nezávisle proměnných mění hodnoty závisle proměnných, tedy jak se se změnou stimulace mění psychické reakce (např. ostrost zrakového vnímání). Předpokladem je kontrolovatelnost stimulace i reakcí a dále to, že vnitřní intervenující proměnné zůstanou konstantní a u každého člena experimentální skupiny ma-

jí zhruba stejnou hodnotu (např. že pokusné osoby jsou zhruba stejně inteligentní, stejného věku, pokud se zkoumá např. nějaký fenomén vnímání, pak i stejně sensoricky disponované atd.). Experimenty musí být uspořádány tak, aby byly vyloučeny náhodné vlivy. Toho se dosahuje udržováním konstantních podmínek a plánovitými změnami jen té nezávisle proměnné, jejíž účinky jsou sledovány. Vyvolávané psychické reakce musí být přesně registrovatelné. V podstatě to znamená, že jak stimulace, tak i vyvolané reakce musí být měřitelné. Klasický experiment bývá prováděn na dvou skupinách - vlastní experimentální a kontrolní. „Na první je působeno experimentální nezávislou proměnnou, na druhou nikoli. U obou skupin se provádí dvojí měření výsledků, které jsou pak srovnávány. Jsou-li výsledky (zjištěné rozdíly) nenáhodné, lze konstatovat, že se ve výsledcích reakcí experimentální skupiny projevil vliv sledované experimentální proměnné. V experimentu se např. sleduje vliv nějakého psychofarmaka na rozsah pozornosti, který je definován rozsahem postřehování zrakových podnětů exponovaných tachistoskopem. Nejprve jsou testovány obě skupiny, experimentální a kontrolní, aby se zjistilo, že se od sebe výkonem v rozsahu pozornosti neliší (pretest A, A'). Potom je na členy experimentální skupiny aplikována sledovaná experimentální proměnná, tj. v našem případě určitá psychofarmakologická látka, a potom je znovu testován výkon této skupiny v rozsahu pozornosti, který má určitou hodnotu B. U kontrolní skupiny se znovu testuje rozsah pozornosti s výsledkem B'. Nyní se zjišťuje rozdíl mezi A a B, který vykazuje hodnotu D, a rozdíl mezi A' a B', který vykazuje hodnotu D'. Na vliv experimentální proměnné na rozsah pozornosti můžeme usuzovat, když D, jakož i vztah (rozdíl) mezi D a D' jsou statisticky významné, přičemž D' sám je nevýznamný. V univariačních experimentech se pracuje jen s jednou nezávisle proměnnou (závisle proměnných může být více), v multivariačních experimentech se pracuje s více nezávisle proměnnými, což vyžaduje specifickou strategii postupu a také složitější analýzu výsledků (interdependenční analýza). Psychologické experimenty s sebou přinášejí řadu vážných problémů, které se týkají především dvou věcí: 1. kontrolovatelnost podmínek experimentu, tj. zejména přesné dávkování stimulace a přesná registrace reakcí, 2. repre-

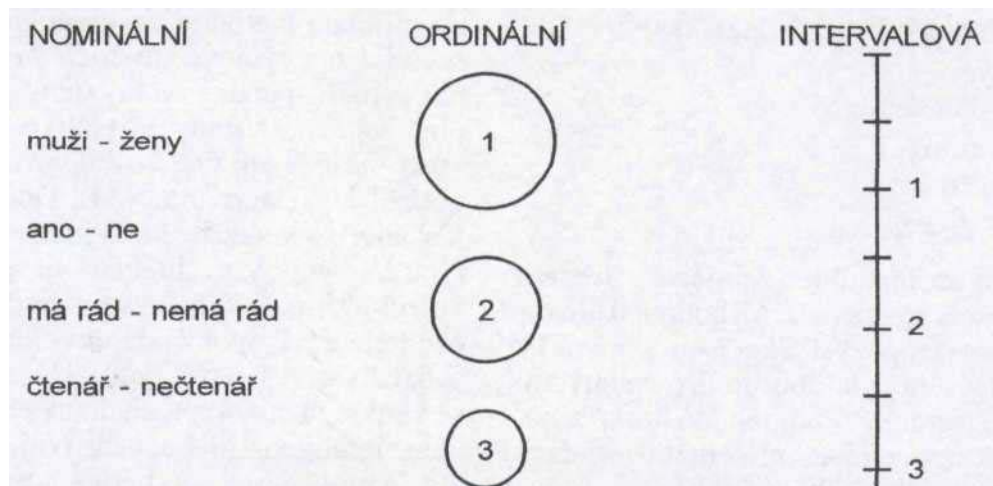

Skinnerův box (pro experimenty s operantním podmiňováním)

zentativnost závislé proměnné pro to, co je definováno jako předmět výzkumu, zejména jde-li o komplexní psychický fenomén (např. zapamatování bezsmyslových slabik nereprezentuje paměť, ale jen jednu z jejích více složek). Námitky vznášené proti experimentu v psychologii shrnuje W. Traxel (1974); mimo jiné v nich uvádí právě výše uvedený problém, tj. převádění psychického na „elementy“, které má význam teoretické abstrakce, ale v empirickém přístupu je problematické; v experimentech se nebere dostatečný zřetel na „výzkum souvislostí v psychickém dění“. Mezi vážné námitky proti psychologickým experimentům patří, že „experiment je nástroj psychologie, která se pokouší vysvětlit psychické dění kauzálně mechanistickým způsobem, tzn. z příčin, zatímco toto vpravdě může být pochopeno jen ze svých smysluplných souvislostí a z cílů, na které je nastaveno“; to je ovšem problém přírodovědeckého vysvětlování a „duchovněného“ rozumění, ale tento problém nepochybně vystupuje, neboť mnoho uznávaných psychologických objevů bylo učiněno na základě intuitivního zobecňování klinických případů a intuitivního pochopení těchto případů (psychoanalýza). Experiment je obvykle „laboratorní záležitostí“, která jen v omezeném rozsahu přináší závěry pro skutečný život, a proto mnoho psychologických problémů nemůže být v laboratoři řešeno. Moderní experimentální psychologie je založena na laboratorním výzkumu pokusných zvířat. Obrázek (viz výše) ukazuje charakteristickou experimentální aparaturu používanou (behavioristy v laboratořích) k výzkumu učení

u holubů. Konečně existují námitky proti experimentální metodě v psychologii jako takové, které zde však nelze podrobněji uvádět a které se obecně vzato týkají pochybné splnitelnosti podmínek experimentu, tj. přísné kontroly proměnných, jež do něj vstupují, zejména mají-li povahu sociálních podnětů. Přes všechny výhrady proti experimentální metodě v psychologii a přes různé problémy s ní spojené byla vytvořena *experimentální psychologie*, která podstatně přispěla k obohacení poznání v psychologii; zavedením experimentu do psychologie začalo vlastně její zvědečtění.

V psychologii vystupuje vážný problém měření psychických jevů, který úzce souvisí mimo jiné také s problémy experimentování v psychologii, které je, jak již bylo naznačeno, v podstatě závislé na přesném dávkování nezávislé a přesné registraci závislé proměnných, tj. na jejich měření. Měření zavedl v psychologii G. Th. Fechner (1860) v souvislosti se svou „psychofyzikou“ (měřil vztahy mezi intenzitou podnětu a intenzitou počítku a výsledky svého výzkumu formuloval matematicky). L. L. Thurstone (1937) prohlásil, že vše, co existuje, existuje v nějakém množství, a že to platí i pro psychické děje; první kapitolu své knihy o měření hodnot nazval charakteristicky: „psychologie jako kvantitativní racionální věda“. Velmi široce pak pojem měření v psychologii vymezil S. S. Stevens (1959), podle něhož je měření „přiřazování čísel objektům nebo událostem podle určitých pravidel“. Stevens rozlišil čtyři typy školení a pro jejich ilustraci použil příklad teploty: 1. Nominální škála je založena na kvalitativním

Základní typy měrných škál

třídění (příklad teplo, chladno, A a nonA). 2. Ordinální škála je založena na určité řadě kvalit (zima, chladno, vlažno, teplo, horko; a b c d e) nejsou zde ještě dány žádné měřicí jednotky a uplatňuje se tu diference na základě srovnávání. 3. Intervalová škála (příkladem je měření teploty teploměrem a její vyjádření ve stupních Celsia, přičemž bodu mrazu odpovídá 0°C a bodu varu 100 °C v podmínkách určitého atmosférického tlaku); měření se zde provádí již pomocí určitých měrných jednotek, mezi nimiž je stejný interval, avšak ten nemá vlastnosti reálných čísel, neboť 20 °C neznamena dvojnásobnou teplotu 10 °C. 4. Proporcionální škála, kde se používají absolutní čísla a vychází se z přirozeného nulového bodu absolutního (příkladem je vážení: dítě, které váží 40 kg, je dvakrát těžší než dítě, které váží jen 20 kg); tento druh bezprostředního měření na poměrové škále je v psychologii problematický. „Bylo by možné vyhnout se nedorozumění, kdyby psychologové přestali užívat termínu měření na označování činností, které jsou škálováním, a kdyby odpůrci kvantifikace v psychologii pochopili, že kvantifikace není jen měření, ale také škálováním" (B. Zawadzki, 1970). Měření psychických vlastností osobnosti se nazývá *psychometrie* (název pochází od fyziologa J. R. Buchanana, ale je užíván i pro měření vztahů mezi podněty a reakcemi ve smyslu psychofyziky). Někteří zastánci měření v psychologii (J. P. Guilford, 1959 aj.) připouštějí, že existují i neměřitelné psychické vlastnosti. Obecně platí, že mnohé psychické vlastnosti jsou „měřitelné" za pomoci různých typů škál. Námitky proti měření v psychologii vznesl zejména A. Wellek (1956). Tradice měření

v psychologii sahá až k Herbartovi (1825), který se pokusil matematicky vyjádřit vzájemný vztah dvou nestejně silných představ. Prostředkem měření je tedy v psychologii škálování: „Škála je souborem symbolů nebo čísel, a to tak konstruovaných, že lze symboly nebo čísla přiřadit podle pravidla jedincům (nebo jejich aktům chování), na které se škála aplikuje, přičemž je toto přiřazení naznačeno tím, co je dotyčnému jedinci vlastní z toho, co má škála podle předpokladu měřit" (F. N. Kerlinger, 1972). První škálu pro psychologický výzkum sestavil F. Galton (1883), který se jejím prostřednictvím pokusil kvantifikovat živost představ. Později byly metody škálování zdokonaleny (L. L. Thurstone, 1929 aj.). V sociální psychologii zavedl zvláštní druh škálování R. Likert (1932): Pro měření postojů sesbírá badatel nejprve větší množství výroků k danému tématu a předloží je většímu množství subjektů, kteří u každého výroku uvedou, zda s ním souhlasí, či nikoli, a v jaké míře. Pro každý výrok se pak vypočítá korelace mezi skórem daného výroku a celkovým skóre všech výroků. V konečné stupnici se pak respondentům předkládají výroky, které mají největší korelace. Běžně se používají tří-, pěti- a sedmistupňové škály, které mají nulovou hodnotu buď na začátku, nebo uprostřed škály. W. Traxel (1964) uvádí tyto *příklady škálování*:

- Nulové hledisko je uprostřed škály:

1. velmi příjemné,
2. příjemné,
3. neutrální („ani..., ani..."),
4. nepříjemné,
5. velmi nepříjemné.

- Nulové hledisko je na začátku škály:
 1. necitlivé,
 2. velmi slabě citlivé,
 3. dosti citlivé,
 4. silně citlivé,
 5. velmi silně citlivé.

Škálování se uplatňuje zejména v měření postojů pomocí dotazníků. Výhodou škálování je, že dosažené výsledky jsou statisticky zpracovatelné, nevýhodou je, že zachycují škálovaný psychický fenomén jen hrubě a nepostihují různé nuance, přičemž formulace rozdílů bývá někdy problematická.

Ke specifickým psychologickým metodám patří zejména *kazuistika* (z latinského *casus*, případ), tj. metoda popisu a rozboru konkrétního jednotlivého případu, která se používá zejména v klinické psychologii a v psychopatologii. Příkladem je známá studie o „vlčích dětech“. Dále to je *obsahová analýza*, „výzkumná technika objektivního, systematického a kvantitativního popisu projeveného obsahu sdělení“ (B. Berelson, 1954). Jde o psychologickou analýzu nějakého obsahu sdělení, ať už je učiněno v denním tisku, v rozhlasu, v beletrii, v deníku atd. „Obsahem sdělení je míněn soubor významů sdělených symboly (slovními, hudebními, obrazovými, plastickými, mimickými), které vytváří sdělení samo“ (Berelson). Obsahová analýza časopisu *Playboy* vedla k jistým závěrům o psychosexuálním profilu jeho konzumentů a o tendencích v prezentaci tisku tohoto druhu. Spolehlivost obsahové analýzy je poměrně velká. Další metodou měření významů je tzv. *sémantický diferenciál*, vyvinutý zejména Ch. E. Osgoodem (1952) a dalšími. P. R. Hofstatter (1957) hovoří v témže smyslu o tzv. polaritním profilování. Na sedmistupňové škále se k určitým pojmům, jejichž významy jsou srovnávány, nebo k určitému pojmu, jehož význam je srovnáván u různých skupin populace (např. „láska“ a „červená barva“ nebo „láska“ u studentek gymnázií a učnic), hodnotí přiřazené vlastnosti, resp. bipolární adjektiva. Výsledky ukazují shody a rozdíly v asociacích těchto adjektiv s objektem výzkumu; mohou být i faktorovány (faktory sémantického diferenciálu jsou, podle Osgooda, hodnocení, potence a aktivita), přičemž určují polohu objektu v tzv. sémantickém prostoru, který je vymezen výše uvedenými faktory. Také spolehlivost sémantického diferenciálu je vysoká. Další

specifickou metodou psychologie, především sociální a vývojové, je *sociometrie*, pomocí níž se měří sociální vztahy uvnitř malých skupin, zejména vztahy přitažlivosti a odpudivosti mezi jejich členy. Základy této metody položil J. L. Moreno (1934). Dnes však vedle klasické sociometrie, která klade přímé otázky typu „S kým byste chtěl strávit společnou dovolenou?“ a „S kým byste v žádném případě nechtěl strávit společnou dovolenou?“ existují další varianty, např. typu „Hádej kdo?“, kde se kladou otázky typu „Kdo je ve skupině nejvíce inteligentní, kooperativní, agresivní?“ atd. Z provedených výběrů a odmítnutí lze sestavit obraz vztahů ve skupině, určit její dominantní osoby, pozici jednotlivých členů ve skupině a učinit určité závěry o životě skupiny, např. o míře její soudržnosti, aktivity a další. Výsledky se tabelárně nebo graficky vyjadřují v tzv. sociogramu (např. pracovní skupiny, školní třídy apod.). Ukázalo se, že sociometrický výběr je v korelaci s některými sociálně psychologickými a psychologickými charakteristikami; např. vzdělanější osoby dostávají v průměru více pozitivních výběrů než lidé s nízkým vzděláním (W. C. Bonney, 1949) apod. S pomocí sociometrie lze řešit různé skupinové problémy, např. konfliktnost uvnitř skupiny a další.

Psychologie a statistika. V psychologii, kde statistické zákony hrají důležitou roli, má statistické zpracování výzkumem zjištěných dat velký význam, avšak nemá nahrazovat vlastní psychologickou analýzu těchto dat a psychologicky formulované závěry. V tomto smyslu je statistika pomocným nástrojem psychologie. Statistické zpracování výsledků výzkumu, který musí být projektován tak, aby takové zpracování umožnil, musí splňovat dvě podmínky: výzkum musí být prováděn na souborech a musí umožňovat kvantitativní rozlišování získaných výsledků, dat, vlastností (G. Clauss a H. Ebner, 1978, slov. 1988). Statistika je aparát vyvinutý k posuzování četností, (jejich rozložení, vztahů atd.), odvozený z matematické teorie pravděpodobnosti (P. R. Hofstatter, 1962). Statistika tedy zkoumá kvantitativní vztahy mezi jevy a má jednak funkci deskripce hromadných jevů (rozložení jejich četností, průměry, odchylky od průměru), jednak odlišování nutného od nahodilého (testování platnosti a stupně významnosti rozdílů). Předpokladem je, jak již bylo uvedeno, *kvantifikace*, která se děje čítáním (určením počtu

jevů) a měřením. Podle J. P. Guilforda (1956) statistika mimo jiné umožňuje: přesný způsob deskripce, prezentaci výsledků ve stručné a přehledné formě, obecné závěry a určení, jak dalece je možné dosaženým výsledkům věřit a jak dalece je lze zobecnit, předvídání, v jaké míře se uskuteční to, co je sledováno, a hypotézy o příčinách určitých komplexních jevů (v tomto smyslu mohou statistické metody často zastupovat experimenty, které jsou jinak nejdokonalejší cestou k odhalování příčin). Tzv. *statistické zákony* se týkají souborů, nikoli jedinců (např. rozvedených žen, dospívajících chlapců apod.). Východiskem statistiky je *výběrové šetření*, tj. výzkum určité skupiny populace prováděný na jejím reprezentativním vzorku (tj. např. nikoli na všech dospívajících chlapcích, nýbrž na skupině, která je sestavena tak, že danou populaci reprezentuje). Tzv. *statistický výběr*, kde část populace reprezentuje její celek, se provádí několika způsoby, obvykle jako tzv. náhodný výběr, v němž všechny prvky dané populace mají stejnou pravděpodobnost, že budou vybrány, a který se děje podle tabulky náhodných čísel. Výsledky statistického šetření je možné zobrazovat graficky formou sloupků četností pro jednotlivé třídy (histogramy) a formou křivek četností. U velkých souborů se objevuje normální rozložení ve tvaru tzv. Gaussovy křivky, kdy nejčetnější rozložení spojitě veličiny mají průměrné hodnoty (např. průměrnou inteligenci má největší počet osob). Rozložení menších souborů může mít nesymetrický charakter. Důležitým aspektem je *testování hypotéz* (určitých tvrzení, jejichž platnost či neplatnost má výzkum zjistit); je to matematická procedura založená na teorii pravděpodobnosti. Testováním hypotéz se zjišťuje, zda difference ve zjištěných výsledcích jsou nebo nejsou náhodné; statistické testování pak určitou hypotézu potvrdí, nebo zamítne, a to na určité

hladině významnosti. Je-li např. hypotéza potvrzena na pětiprocentní hladině významnosti, je výsledek významný; Je-li potvrzena na jednoprocenní hladině významnosti, je výsledek vysoce významný. Tak lze formulovat např. tzv. nulovou hypotézu („hypotézu žádných rozdílů“), že v intenzitě četby beletrie (definovaném počtem přečtených knih v určitém časovém rozmezí) se dospívající chlapci-učni neliší od dospívajících dívek-učnic. Rozdíly v dosažených výsledcích, vyjádřených např. průměry, se pak testují a hypotézu buď potvrdí (nejsou významné rozdíly), nebo nepotvrdí (jsou významné nebo vysoce významné rozdíly vyjadřující např. skutečnost, že dívky čtou více). Běžné je *zjišťování korelací* mezi dvěma jevy (např. prospěchem a inteligencí žáků základní školy), které je vyjadřováno koeficientem korelace (r) se znaménkem plus nebo minus (kladná a záporná korelace), který sděluje stupeň závislosti dvou jevů a nabývá hodnot od 0,00 do 1,00. Kladná korelace znamená, že zvyšování hodnoty jedné proměnné - veličiny X - je doprovázeno zvyšováním druhé veličiny Y ; záporná znamená, že zvětšování hodnoty X odpovídá zmenšování hodnoty Y . Korelace tedy nevyjadřuje kauzální vztahy, ale jen souvislost jevů, které mohou mít společnou příčinu. Psychologické vztahy mezi proměnnými jsou obvykle vyjadřovány v korelacích.

Literatura:

Clauss, G.; Ebner, H.: Základy statistiky pre psychologov..., Bratislava 1988. Maršálová, L, Mikšík, O. (red.): Metodológia a metody psychologického výskumu, Bratislava 1990. Traxel, W.: Grundlagen und Methoden der Psychologie, 2. vyd. Bern-Stuttgart-Wien 1974. Selg, H., Bauer, W.: Forschungsmethoden der Psychologie, Stuttgart-Berlin-Koln-Mainz 1971. Shangnessy, J. J., Zechmeister, E. B.: Research methods in psychology, 2. vyd. New York-Toronto 1990.

PSYCHOLOGIE - PŘEDMĚT

Vědecké vymezení předmětu psychologie není snadné vzhledem ke zvláštní povaze jevů, které zkoumá (→ Psychika). Obecně řečeno, psychologie zkoumá *psychické jevy*, ale zůstává otázka, čím tyto jevy jsou, v čem je jejich specifická ve srovnání s jinými fenomény, s nimiž společně vystupují; např. řada jevů, které označujeme jako psychické (třeba emoce), je doprovázena jevy fyziologickými. Psychické jevy jsou jednou z více stránek činnosti organismů a mohou být z celku této činnosti jen uměle vyabstrahovány. Vytvářejí pak určitou, relativně samostatnou kategorii fenoménů, specifickou ve smyslu fenomenologickém; fakticky jsou úzce spojeny s činností organismu vůbec, současně jsou determinovány vlivy vnějšího životního prostředí. V těchto činnostech - máme-li nyní na mysli organismy, jež označujeme jako lidská individua - nacházíme zvláštní druhy jevů, které pojmenováváme prožívání a chování: psychické jevy jsou fenomény prožívání a chování, ale to je jen velmi obecná charakteristika psychiky. Historicky se vyvinula *různá pojetí předmětu psychologie*:

- *Psychologie jako věda o duši*. Pojem duše se historicky vyvinul z představy oživujícího činitele, resp. substanciálního nositele života; jeho pozdější filozofické pojetí nacházíme již u Homéra v 8. - 9. století př.n.l. Ve 3. století př.n.l. napsal Aristoteles spis O duši, který se stal historickým východiskem psychologie. Ta byla pak přes dva tisíce let pěstována jako věda o duši s akcentem na filozofických úvahách o substancialitě, duchovnosti a nesmrtelnosti duše (L. J. Pongratz, 1987), především pod vlivem teologie a metafyziky. Duše byla chápána jako zvláštní substance, která je nositelkou života, k němuž byly počítány i psychické jevy. V polovině 19. století se vlivem rozvoje přírodních věd psychologie oddělila od filozofie a pojem duše byl jako nevědecký opuštěn (F. A. Lange, 1866, razil heslo „psychologie bez duše“), nebo byl uznáván jako pouhý postulát („aktualistický pojem duše“ u W. Wundta). Ustala éra „racionální“ (speku-

lativní) a nastala éra empirické (na vědeckém bádání založené) psychologie. Později byla otázka substrátu psychických procesů a jednoty psychického života ve smyslu kontinuity průběhu a identity subjektu, jakož i konstantnosti poznání objektů, připsána osobě, resp. osobnosti (Pongratz, 1987). Pojem duše byl tak v jistém smyslu nahrazen pojmem osobnosti, jímž měl být vysvětlen fakt, že duševní život tvoří jednotu a funguje jako individuální celek. Nicméně s krizí mechanistického pojetí světa (svět se začal jevit spíše jako organismus než jako mechanismus) na konci dvacátých let našeho století a se zaváděním systémového pojetí vznikl koncept organismu jako samoregulujícího se systému, který znovu poukázal na nutnost postulovat existenci účelně fungujícího integrujícího činitele. Aristoteles uvedl, že „duše je entelechií těla“, tedy v těle působící účelnou silou (slovo entelechie znamená „mít cíl“). Nemožnost vysvětlit psychické děje nervovými mechanismy vedla pak, zejména v neurofyziologii, k tendenci postulovat existenci duchovního činitele, který by vysvětloval zvláštnosti duševního dění (Ch. Sherrington, C. J. Eccles a další). V současnosti existují určité tendence vrátit se k pojmu duše v jejím původním aristotelovském významu. Např. katolický filozof C. Tresmontant (1971) uvádí, že tělo nemůže existovat bez informace či oživení, bez toho je jen neživou hmotou; duše organizuje hmotu, aby vytvořila živé tělo; organismus je v podstatě psychismus. Současně však existují výhrady vůči znovuzavádění pojmu duše do psychologie, které je pokládáno za nevědecké. Pojem duše je uchovávan především v teologii: „Člověku je vlastní duchovní a nesmrtelná duše“ (Pius XI. v encyklice Divini redemptoris, 1937). Pokusy prokázat nesmrtelnost duše ve spiritismu a z některých průvodních jevů klinické smrti zatím selhaly. A tak pojem duše vyjadřuje stále ještě jen pouhou hypotézu, resp. akt víry náboženského druhu. Nověji používá pojmu duše jen velmi málo psychologů, řada z nich jen jako popisného termínu: „Duše je svět prožívání“ (E. Kretschmer, 1963 a jiní).

- *Psychologie jako věda o subjektivní zkušenosti*. Na filozofický empiriokriticismus R. Avenaria a E. Macha z konce minulého a z přelomu tohoto století, který za jedinou

skutečnost pokládal zkušenost, navázal americký psycholog E. B. Titchener (1928): „Všechno lidské poznání je derivováno z lidské zkušenosti; není jiného zdroje poznání." Rozlišil dvojí druh zkušenosti: 1. zkušenost závislou na osobě, 2. zkušenost nezávislou na jediné osobě. První je předmětem psychologie, druhá jiných věd (např. fyziky atd.); fyzika a psychologie mají tedy co činit s tímž materiálem, zkušeností, která však vystupuje jednou jako jevy hmotné, jindy jako nehmotné; fyzika má co činit s hmotou, psychologie se subjektivní zkušeností, nazývanou též mysl. Psychologie tak může být definována jako věda o mysli, kterou lze chápat jako „úhrn lidské zkušenosti, uvažované jako závislé na zakoušející osobě" (Titchener, 1928). Podobně se vyjadřoval H. Munsterberg (1890). Tyto názory kritizoval již W. Wundt (1905), který používal termínů vnitřní a vnější zkušenost (první vyjadřuje to, co se děje v subjektu, druhá to, co se děje v jeho okolí), ale odmítal oddělování obou druhů zkušenosti, neboť např. takové jevy vnitřní zkušenosti, jako jsou city, jsou spojeny s vnějšími věcmi. Výrazy vnější a vnitřní zkušenost nevyjadřují různé předměty, nýbrž různá hlediska, píše Wundt a uvádí, že každá zkušenost má dvě dimenze: obsah, který je nám dán, a naše pojetí tohoto obsahu; první se označuje jako objekt zkušenosti, druhé jako zakoušející subjekt. Z toho pak plynou dva směry ve zpracování zkušenosti: přírodověda, která se zabývá objekty zkušenosti, nezávisle na tom, jak je pojímá subjekt, a dále psychologie, která „zkoumá celý obsah zkušenosti v jeho vztazích k subjektu, tj. bezprostřední zkušenost". F. Krejčí (1902) to formuluje takto: „Duševní jsou děje, jež si uvědomuji bezprostředně. Hmotné, jež si uvědomuji prostřednictvím dějů duševních." To, že se pohybuje např. strom, si uvědomuji jen tehdy, když vidím nebo hmatám; to, že vidím, hmatám, chci, je činnost, kterou si uvědomuji „samu pro sebe". Jevy, jež si uvědomuji bezprostředně, mohou nazývat stavy vědomí (Krejčí). Pojetí psychologie jako vědy o vědomí formuloval kategoricky také Th. Ziehen (1914): Psychické je jen to, co je dáno v našem vědomí - psychické a vědomé je identické. Podobně se vyjádřil W. James (1905), jakož i F. Krejčí (1902). „Věda o stavech, vědomí jest psycho-

logie." Krejčí dále uvádí, že jevy vědomí jsou závislé na subjektu (přestane-li si subjekt uvědomovat bolest nebo hněv, přestanou tyto jevy existovat, přestane-li si však uvědomovat např. strom, existuje tento dále nezávisle na vědomí subjektu). Tak můžeme proti sobě postavit nitro jako soubor stavů vědomí a vnější svět jako souhrn jevů hmotných: „V tomto smyslu zveme jevy duševní vnitřními a jevy hmotné vnějšími." Nicméně je-li všechno jen zkušenost, je i hmotné jen druhem dojmu, vnitřní zkušenosti. Pojetí psychologie jako vědy o subjektivní, vnitřní či bezprostřední zkušenosti neboli vědomí je však poplatné spornému gnozeologickému přístupu (skutečnost = zkušenost), v němž psychické a nepsychické je oddělováno velmi uměle, neboť obsahy vědomí jsou závislé nejen na tom, co se děje v těle, ale i na tom, co se děje v jeho okolí. Kromě toho je tu pojem vědomí brán v užším významu a není chápán jednotně. Pojem bezprostřední zkušenost je sporná gnozeologická konstrukce; operuje se tu s nejasně vymezenými termíny vědomí, uvědomování, bezprostřední zkušenost atd. Vědomím vymezený předmět psychologie by tuto vědu omezoval jen na studium lidské psychiky, ačkoli psychika je jev vlastní i zvířatům.

- *Psychologie jako věda o chování.* V. M. Bechtěrev na začátku našeho století svou kritikou subjektivistické psychologie vědomí a požadavkem „objektivní psychologie" (jejíž předmět spatřoval ve studiu reflexů) připravoval zásadní obrat v pojetí psychologie. Ten vyvrcholil vystoupením J. B. Watsona (1913), který vymezil předmět psychologie jako studium chování, tedy toho, co člověk činí a říká. Jde o tzv. behaviorismus (z anglického behaviour, chování), který je pokusem o ustavení objektivní vědecké psychologie; objektivními vědeckými metodami může být podle Watsona a jeho četných následovníků studováno jen chování. Behaviorismus je dodnes v pojetí předmětu psychologie převládajícím směrem, ačkoli je sporný. Podle W. McDougalla (1926) „jediná možnost je definovat psychologii jako vědu o chování". Pojem chování může být totiž definován způsobem, který neobsahuje žádné spekulace a hypotézy. Pojmy vědomí a mysl („mind") McDougall odmítá jako neurčité, vymežitelné jen spekulativně a hy-

poteticky. V tomto smyslu je pak psychologie definována převážně jako „věda, která studuje chování člověka a ostatních živočichů“ (E. R. Hilgard, 1957, 1962), nebo jako „věda o lidském a animálním chování“ (C. T. Morgan, 1961). Nikdo se nikdy nedotýkal mysli, neviděl a neslyšel ji, avšak může vidět, slyšet a dotýkat se chování, uvádí Morgan. Omezení psychologie na studium chování však představuje redukcionistický přístup, který velmi ochuzuje předmět psychologie a znemožňuje hlubší pochopení smyslu chování, které je vnějším projevem toho, jak člověk okolní svět i sám sebe v něm prožívá. To, jak člověk svět prožívá, dává smysl tomu, jak se vůči němu chová; chování samo o sobě je jen činností svalů a žláz, důležitý je jeho smysl - a ten se konstituuje vnitřně v prožívání. Chování není mechanickou reakcí na situaci, nýbrž smysluplným vztahem k situaci určitým způsobem prožívané: na tutéž situaci reagují lidé s různou zkušeností různě. Proto se již na začátku třicátých let (E. C. Tolman) objevil pokus o revizi striktního behaviorismu, ačkoli na jeho pozicích zůstalo mnoho psychologů dodnes (B. F. Skinner a další). Pokus o překonání behavioristického redukcionismu se projevil mimo jiné zavedením konceptů vnitřního a vnějšího chování. Tak P. G. Zimbardo (1983) uvádí, že psychologie se, obecně vzato, zabývá studiem chování živých organismů, a sice jak externím, tak interním; interní chování je buď fyziologické (biochemické procesy uvnitř těla a další vnitřní fyziologické změny v těle), nebo určené zkušeností, která podmiňuje takové procesy, jako jsou např. myšlení a city. Termín interní chování tu velmi nedokonale nahrazuje obávaný pojem prožívání. Jinou umírněnou objektivistickou formulaci podali R. S. Woodworth a D. G. Marquis (1965): „Psychologie je vědecké studium aktivit individua ve vztahu k jeho prostředí.“ Pojem aktivity je podle citovaných autorů užíván ve velmi širokém významu; zahrnuje nejen motorické aktivity (chování), ale také tzv. kognitivní aktivity, jako jsou vnímání, myšlení, zapamatování, a emocionální aktivity, jako jsou různé pocity a jejich projevy. „Každý projev života může být nazván aktivitou“; být inaktivní znamená být mrtev (Woodworth a Marquis). Psychologie studuje mentální ak-

tivity, „avšak každá mentální aktivita je současně tělesnou aktivitou“. Psychické či mentální aktivity vyjadřují vztah organismu k jeho životnímu prostředí: psychologie studuje aktivity organismu jako celku, a to v jeho vztazích k prostředí (Woodworth a Marquis, 1965). V této formulaci je sice správně naznačena jednota psychických a somatických dějů, avšak psychické (mentální) tu není specifikováno.

V poslední době se ustálilo *pojetí psychologie jako vědy o prožívání a chování*; pokouší se překonat jednostrannosti behaviorismu i tzv. mentalismu, který chápal psychologii jen jako vědu o mentálních fenoménech, tj. o prožívání. (Např. W. Stern, 1935, 1950: „Psychologie je věda o prožívající a prožívání schopné osobě. Psychické se nazývá všechno to, co je v osobě prožíváním, nebo co je v podstatném vztahu k prožívání.“) Ve výše uvedeném smyslu definují předmět psychologie např. T. Thomae a H. Feger (1969), H. L. Roediger, J. Ph. Rushton, E. D. Capaldi, S. G. Paris (1984): „Psychologie může být definována jako systematické studium chování a mentálního života.“ „Mysl“ je však podle citovaných psychologů studována tak, že z pozorovaného chování jsou činěny závěry o „mentálních procesech, které produkují chování“. Podle D. Kováče (1985) psychologie studuje psychickou regulaci chování tj. chování řízené prožíváním. Pojetí psychologie jako vědy o prožívání a chování nepředstavuje sice žádoucí způsob vymezení jejího předmětu, neboť se omezuje jen na procesuální aspekt psychiky, ale vyjadřuje, byť zjednodušeně, podstatu psychologie ve dvou jejích stěžejních aspektech: 1. Fenomenálně vystupuje psychické jako jednota prožívání a chování. 2. V prožívání se realizuje základní regulativní funkce psychiky nesená tím, že funguje jako systém tvorby a užívání významů. Chování je pak účelnou reakcí na psychické zpracovávání významů situací vyjádřené prostřednictvím fyziologických aktivit organismu. V tomto smyslu navrhl P. R. Hofstatter (1962) aplikovat na určení předmětu psychologie model komunikace, který vytvořil K. Buhler (1934), jakož i závěry z analýzy „krize psychologie“ (K. Buhler, 1927). Model tvoří interdependence tří fenoménů: prožívání,

chování a výtvorů (počínaje různými díly až po sociální instituce). Existuje vzájemná funkční závislost prožívání, chování a duchovních výtvorů: svět (tj. své okolí i sebe sama) prožívá člověk jako určitý systém významů vytvořených především lidskou kulturou, na základě toho se vůči tomuto světu chová a v jisté míře jej tím sám dotváří a přetváří. Proto každá výpověď o jednom z uvedených tří aspektů bude zahrnovat oba zbývající aspekty: o chování mohou vypovídat jen ve vztahu k tomu, co člověk prožívá a vytváří atd. A tak lze *předmět psychologie* vyjádřit schematicky interdependencí tří fenoménů: prožívání, chování a duchovních výtvorů:

Co je *psychologie jako věda*, vyjádřil dobře J. Piaget (1977) v následujících pěti tezích: 1. Předmětem psychologie není jednotlivec, nýbrž člověk obecně; psychologie je věda o lidském subjektu. 2. Psychologie je přírodní věda; jako taková je nevyčerpatelná, musí mimo jiné uznávat princip „vše je možné“ a ob-

sahuje transcendentální aspekty, i když má empirické základy. 3. Psychologie má klíčové postavení mezi vědami, vysvětluje jejich pojmy a operace; „objekty mohou být poznávány pouze subjektem, zatímco subjekt může poznávat sebe sama jen tehdy, pokud má co činit reálně nebo v myšlenkách s objekty“; tak nás veškeré vědění přivádí stále k subjektu, k psychologii, k vědě o subjektu. 4. Psychologie souvisí neoddělitelně s teorií poznání, mezi psychologií a filozofií nejsou ostré hranice, v psychologickém výzkumu nelze uniknout gnozeologickým problémům, vědění vychází z nějakých forem interakcí mezi subjektem a objektem. 5. Jako každá jiná věda může psychologie prospívat jen v interdisciplinární spolupráci. Sporná je zde pouze téže o psychologii jako přírodní vědě.

Psychologie je věda o psychice, která se fenomenálně vykazuje jako prožívání a chování ve formě procesů a psychofyzických dispozic k těmto procesům.

Literatura:

Galperin, P. J.: Úvod do psychologie, Bratislava 1988. Keller, F. S.: The definition of psychology, repr. New York 1965. Nyman, A.: Die Schulen der neueren Psychologie, Bern-Stuttgart 1966. Pongratz, L.J.: Problemgeschichte der Psychologie, Bern-München 1967.

PSYCHOLOGIE - SYSTÉM

Z určitého vymezení předmětu psychologie, jímž je psychika, a z určitého pojetí funkce a vlastností psychiky vyplývají určité důsledky pro vytvoření systému psychologických věd, tzn. pro uspořádání jejich poznatků, vztahů mezi nimi a vztahů psychologie k dalším vědám a k filozofii (postavení psychologie v systému věd). Avšak názor na to, co je to *systém psychologie*, není jednotný. M. H. Marx a W. A. Hillix (1963) hovoří o systémech psychologie, protože psychologie není jednotná věda; chápou tím různé přístupy k různým pojetím psychiky a její funkce především. V tomto smyslu rozlišují následující systémy psychologie: strukturalismus, funkcionalismus, asocianismus, behaviorismus, gestaltismus a psychoanalýzu. Existují-li různé teorie psychiky, je ovšem sporné vytvoření jednotného systému psychologie v celém dosahu, který princip systémového přístupu na psychologii klade. J. M. McGeoch (1933) podává tuto definici: „Psychologický systém je koherentní a inkluzivní, nicméně flexibilní organizace a interpretace faktů a speciálních teorií předmětu.“ To je pojetí souhlasné s tím, jak chápou systém psychologie Marx a Hillix. Jiný pokus o vytvoření systému psychologie podal K. K. Platonov (1972). Podle něho je s pojmem systém těsně spojen pojem struktury, kterým se obvykle vyjadřuje „vnitřní forma organizace systému, vystupující jako jednota stálých, zákonitých vzájemných spojení mezi jeho elementy“. Platonov rozlišuje systém a strukturu a uvádí, že ve strukturách počet a vlastnosti podstruktur závisí na vlastnostech objektu, který je vzat jako celek, a nezávisí na poznávajícím, kdežto v systémech počet a zvláštnosti podsystemu závisí na kritériích, která jsou vzata za základ. Konečnou fází analýzy je pak stanovení hierarchie, resp. genetické hierarchie komponent. Podle Platonova je psychologická věda systém, jehož podsystemy jsou teorie, a elementy jsou psychologické pojmy, které jsou zahrnuty v předmětu psychologie tak, že vyjadřují jeho jednotlivé složky. Jedna a táž psychologická věda může mít dva různé systémy pojmů: jeden logicko-historický, vycházející z kategorií, a druhý teore-

ticko-praktický, vycházející z klasifikace psychologických problémů, tvrdí Platonov a sám pak dospívá ke stanovení dvou kritérií pro vytvoření systému psychologie. První kritérium platící pro psychologii je „vnější“ a je jím sociální význam získaných poznatků; druhé, vnitřní, vychází ze specifčnosti a podmínek projevů psychických dějů. V podstatě jde o tři *aspekty systému psychologie*: 1. systém tzv. základních psychologických věd, 2. systém tzv. aplikovaných věd a 3. problém „rozčlenění objektu vědy, systém jejích pojmů a kategorií“ (Platonov). Uvedený autor používá místo termínu základní psychologická věda termín teoretická psychologie a místo pojmu aplikovaná psychologie pojem odvětví psychologie; to je poněkud zavádějící, neboť všechny specifické psychologické vědy, ať už základní nebo aplikované, jsou v podstatě odvětvími obecné psychologie a všechny psychologické vědy jsou v podstatě teoretické.

Systém obecné psychologie. Základní psychologickou vědou je obecná psychologie, v níž, jak již název naznačuje, jde především o vytvoření základů psychologie určením jejího předmětu, vymezením psychologie jako vědy, jejích metodologických základů, teorie psychiky; zde jde o vymezení základních kategorií psychologických fenoménů a posléze o podání základních empirických poznatků o těchto fenoménech. Z obecné psychologie se pak odvíjí celý systém speciálních základních a aplikovaných psychologických věd. Obecná psychologie tím, že vymezuje předmět svého zkoumání, vymezuje i metodologické základy tohoto zkoumání a systém metod, povahu psychologie jako vědy a povahu psychologických zákonitostí atd. Současně vytyčuje zaměření všech ostatních psychologických věd, které se z ní vyvíjejí. Směr tohoto vývoje je určován i dílčími psychologickými teoriemi (vnímání, myšlení, motivace atd.) a zejména teoriemi osobnosti, které jsou v podstatě teoriemi lidské psychiky. Obecná psychologie podává dále fenomenologii kategorií lidské psychiky a základní empirické poznatky o jednotlivých kategoriích. Tuto fenomenologii nelze zaměňovat s taxonomií psychických jevů. Tak např. je nahrazen pojem snaha pojmem motivace, protože téma pohnutek chování je studováno především jako objektivní fenomén, nikoli jako zážitek. Obecná psychologie má následující strukturu:

Teoretické základy:

- předmět psychologie
- teorie psychiky
- postavení psychologie v systému věd
- metodologie a metody psychologie
- systém psychologických věd

Systém základních psychologických věd:

ontogenetická (vývojová) psychologie
 diferenciální psychologie
 fylogenetická (srovnávací) psychologie (etologie)
 patopsychologie („psychika nemocných“)
 obecná psychologie
 psychopatologie („nemocná psychika“)
 biologická psychologie
 společenská kulturně-antropologická psychologie
 sociální psychologie

Fenomenologie psychiky:*procesuální hledisko:*

analytické:	syntetické
- poznávací procesy:	- paměť
vnímání	- učení
představy	
myšlení a řeč	
- emoce	
- motivace	

strukturálně dispoziční hledisko:

- psychologie osobnosti
- geneze osobnosti
- struktura osobnosti
- dynamika osobnosti
- teorie osobnosti

Systém aplikovaných psychologických věd:*Aplikace na problémy jedinců a malých skupin:*

- klinická psychologie:
- psychodiagnostika
 - psychoterapie

Aplikace na obecné problémy společenské praxe:

- psychohygiena psychologie
 řízení psychologie náboru
 psychologie propagandy
 psychologie volného času

Aplikace na konkrétní obory společenské praxe:

- psychologie práce
 - sociální psychologie práce
 - inženýrská psychologie
 pedagogická psychologie
 lékařská psychologie
 forenzní (soudní) psychologie
 psychologie vojenství
 psychologie sportu
 psychologie umění
 psychologie životního prostředí
 psychologie organizace

Základní psychologické vědy, k nimž patří i obecná psychologie, rozvíjejí především základní hlediska aplikovaná ve studiu psychiky: vývojově-ontogenetické a fylogenetické, funkcionální (biologické, sociální) atd. Posléze sem patří studium psychiky nemocných a duševně chorých (-> Využití psychologie v praxi).

Výše uvedený přehled nepostihuje názvy všech oborů psychologie (zejména oborů aplikované psychologie) a v rámci zde uvedených oborů je možno dále specifikovat, např. experimentální psychologie (specifikace obecné psychologie) atd.

Za speciální psychologické vědy v širším smyslu lze pak pokládat všechny psychologické vědy s výjimkou obecné psychologie, anebo v užším smyslu všechny psychologické vědy odvozené dále ze základních i aplikovaných psychologických věd jako prohlubování specializace. Tak je např. z psychologie životního prostředí odvozena psychologie or-

ganizace, ale také psychologie výchovy, z pedagogické psychologie se vydělila psychodidaktika (pedagogická psychologie vyučování), z biologické psychologie se oddělila fyziologická psychologie, jejíž specializovanou částí je neuropsychologie atd. Řada speciálních psychologických oborů představuje relativně samostatné vědy, vytvářející mezioborové oblasti (např. psycholingvistika, psychofarmakologie, inženýrská psychologie atd.).

Někdy se rozlišuje *teoretická a aplikovaná psychologie* (T. Pardel a J. Boroš, 1979), ale ve skutečnosti jsou i aplikované psychologické vědy v podstatě teoretické, neboť nepodávají podrobné recepty na řešení různých praktických problémů, ale jen principy, resp. obecnější teoretické poučky, které je nutné tvůrčím způsobem aplikovat. Vhodnější je proto spíše relace *teoretická a empirická psychologie*. Empirie je základem všech psychologických věd (základní a aplikovaný výzkum), avšak získané poznatky je nutné třídít,

zobecňovat a vytvářet tak předpoklady pro formulaci psychologických teorií; v tomto smyslu tvoří teoretická a empirická psychologie jednotu. V průběhu vývoje vědecké psychologie se z ní vydělila *experimentální psychologie* (zejména z laboratorní „fyziologické psychologie“ W. Wundta), která se dále vyvíjela jako snaha po exaktním postihování kauzálních vztahů mezi vnějšími podněty a psychickými reakcemi a brzy se rozšířila i do oblasti sociální psychologie malých skupin. Avšak experimentální metoda má vzhledem k přísným podmínkám, za nichž může být použita, v psychologii jen omezené uplatnění, a tak zdaleka nevyčerpává problémy, které před psychologií vyvstávají. Konečně je nutné učinit poznámku k oboru *dějiny psychologie*, který ve výše uvedených schématech není zařazen a jehož předmětem je historický vývoj názorů na psychiku, resp. historický vývoj psychologie, sledující, mimo jiné, vztahy těchto názorů k filozofickým směrům, přírodním vědám, ale i společensko-ekonomickým poměrům. Na podstatu psychiky byly vyslovovány názory ezoterické, náboženské a filozofické dlouho předtím, než vznikl první pokus o systematickou psychologii (Aristoteles).

Postavení psychologie v systému věd. Určit místo psychologie v systému věd je velmi problematické. Existují totiž různé pokusy o systemizaci věd, které se liší hledisky, z nichž vycházejí, a které dospívají k různým systémům; kromě toho trvají *spory o podstatu psychologie jako vědy*, zejména o to, zda je či není vědou přírodní. Tzv. duchovědně orientovaní (E. Spranger) a personalisticky orientovaní (W. Stern) psychologové upozornili na to, že vzhledem ke své zvláštní povaze nemůže být duševní život člověka zkoumán jako přírodní jev nebo jako věc. Pokud behaviorista (B. F. Skinner aj.) zkoumal i lidskou psychiku jako přírodní fenomén, ignorovali tím její podstatné zvláštnosti; např. řeč je fyziologicky pohybem mluvidel, fyzikálně dynamickým vzorcem zvukových vln, avšak její psychologická podstata je v její obsahovosti - v tom, co sděluje a jak to sděluje - a v jejích motivacích (proč je něco sdělováno). K těmto psychologickým tématům nemohou fyziologické a fyzikální přístupy ničím přispět. Řeč je nástroj sdělování a vývoje poznání, přírodovědecká hlediska jsou v relaci k tomu irelevantní; mohou být uplatňována jen v omezeném rozsahu v určitých oblastech psycholo-

gie, např. při studiu senzorických procesů tvořících hraniční obor mezi fyziologií smyslových orgánů a psychologií vnímání, která se však mechanismy senzorických procesů nevyčerpává. V přírodovědeckém chápání psychologie je zakotven omyl mechanistického pojetí, který podle E. Strause (1956) spočívá především v ignorování rozdílů vztahů prožívající bytosti k předmětnému světu a organismu k podnětům; je to rozdíl vztahu lidské psychiky ke světu významu a vztahu fyzikálně pojatého tělesa k jiným tělesům; je to omyl ztotožňování živých bytostí a strojů, lidského mozku a počítače: „Obecně srovnávat člověka a stroj lze jen v úzkém rámci studia zákonitostí, jež se projevují ve složitých systémech. .. nemůže být ani řeči o tom, že bychom mohli redukovat psychické procesy na procesy probíhající ve strojích,“ zdůrazňují ruští neurokybernetikové S. N. Brajnes, A. V. Napalkov a V. B. Svěčinskij (1962, česky 1965). Proto je zcela problematické tvrzení kanadského psychologa D. O. Hebba (1966), že to, co člověk ví o citech a vědomí jiného člověka, je odvozeno z toho, co tento člověk činí, „z kontrakcí jeho muskulatury a ze sekrecí žláz“. Proti tomuto pochybnému pojetí je prosazována „*psychologická psychologie*“ jako věda, jejímž předmětem je zcela specifický fenomén, psychika (jako vnitřní, mentální dění), který musí být proto zkoumán specifickými metodami, aby byla postižena jeho zvláštní povaha (J. Cohen, 1957). „Situační vztah ke světu není čistě prostorový, není to jen pozice (situs). Časově historický charakter odlišuje situaci od pouhého prostorového vztahu - situ. Významné jsou situace, v nichž vystupují proměny ve stálých střetáváních jáství a světa, v nichž se nacházejí události, v nichž si, ať už je to ve vitální nebo duchovní sféře, přivlastňujeme nové části světa“ (E. Straus, 1956). Lze tedy říci, že *psychologický vztah je vztah organismu či osobnosti k významu stimulační situace, nikoli vztah k fyzikálně chemickým charakteristikám podnětů*. „Znalost těchto vědomých a nevědomých významů je pro pochopení chování člověka základní, neboť tyto ve svém úhrnu vytvářejí situace, v nichž se člověk nachází, jeho psychologické pole... žijeme ve světě předmětů a osob, nikoli podnětů“ (P. Fraisse, 1966). Člověk je bytost biologická a kulturní (tj. specificky lidsky sociální) zároveň, a proto je i psychologie označována jako *biosociální věda* (N. L. Munn,

1962), jejíž zákonitosti mají specifický přírodně společenský charakter. Tím je určeno i postavení psychologie jako specifické vědy, která zaujímá pozici na rozmezí věd přírodních a společenských. Rozsáhlý pokus o klasifikaci věd na základě nelineárního uspořádání podal ruský filozof B. M. Kedrov (1965). Rozlišil přírodovědeckou a sociální stránku psychologie, ale za vědy jí nejbližší pokládá „fyziologii vyšší nervové činnosti“ a logiku. J. Piaget (1966) tuto klasifikaci kladně ocenil zejména proto, že psychologie je zde umístěna centrálně tak, že tvoří spojnicí mezi přírodními a společenskými vědami a mezi filozofií. To podle Piageta plně odpovídá důležitosti psychologie a faktu, že se stává interdisciplinární vědou. V zásadě je však Kedrovovo umístění psychologie v systému věd velmi problematické, neboť ze struktury psychické determinace lze odvodit, že psychologie má nejbliže k biologii na jedné a ke kulturní antropologii (resp. sociologii) na druhé straně. Tuto „příbuznost“ vystihuje také P. Th. Young (1961) v následující tabulce, která nevyžaduje komentář:

věda a její předmět

biologie	organismus	příroda
psychologie	subjekt	zkušenost
sociologie	osoba	společnost

Vztah psychologie k biologii je dán již tím, že v psychice člověka se uplatňuje řada významných biologických konceptů, jako evoluce nebo homeostáza, a že fyziologie organismu, jakož i stavba a funkce jeho vývojově a funkčně nejvyššího orgánu - mozku, spoluurčuje psychické dění. Nicméně názor ruského fyziologa I. P. Pavlova o postupném splývání psychologie s fyziologií nervové činnosti nebyl oprávněný. Fyziologové zkoumají chování organismu na molekulární úrovni a prožívání subjektu ponechávají, až na malé výjimky, stranou; psychologové zkoumají chování individua na úrovni molární a prožívání berou jako centrální téma. Již proto, že lidský duševní život je podmíněn společenským bytím a odráží společenské zákonitosti, nemůže být vyčerpávajícím způsobem interpretován fyziologicky (V. Tardy, 1956). Poznatky biologie psychologické poznatky jen doplňují, avšak poskytují psychologii základní vztažný rámec pro výklad mnoha způsobů chování v konceptu evolučního programu, resp. evoluční strategie.

Vztah psychologie ke kulturní antropologii (resp. sociologii). Kulturní antropologové (M. Meadová, R. Benedictová, R. Linton a mnozí jiní) ukázali těsnou závislost různých forem lidského chování na tzv. kulturních vzorcích (culture patterns), jako jsou obyčeje, mravy, zákony, tabu a další. Tím byly objeveny kulturní, resp. společenské faktory lidské psychiky, které hrají důležitou roli v jejím utváření a vývoji. Kulturní prostředí propůjčuje lidské psychice svérázné formy. Vznikly dokonce snahy o nová odvětví psychologie; psychologie kultury je pokusem o psychologickou interpretaci kulturních jevů, avšak tzv. environmentální psychologie či etnopsychologie přináší i poznatky o působení kulturních a etnických faktorů na lidskou psychiku. Přirozeným životním prostředím (biotopem) zvířat je příroda, kdežto přirozeným životním prostředím člověka je jím vytvořená kultura; příslušnost člověka k určité kultuře nebo subkultuře podstatně determinuje jeho psychiku už na úrovni vnímání. Podle J. Piageta (1927) je zkušenost subjektu vždy závislá na jeho životním prostředí; „subjekt zvětšuje svou vlastní duchovní aktivitu tímtež způsobem, jak žije vnější materiální skutečnost“, tj. civilizační prostředí, a později i duchovní skutečnost kultury v užším slova smyslu, v míře, s jakou se identifikuje s hodnotami svého kulturního prostředí. Podle E. V. Sokolova (1972) je důležitou psychologickou funkcí kultury to, že spojuje systém symbolů s určitými významy, že shromažďuje, uchovává a předává informace z generace na generaci (což člověku umožňuje učit se i z cizích zkušeností), že vytváří systém norem, který reguluje chování člověka, systém hodnot, který dává duševnímu životu člověka smysl, že vyvíjí tlaky a omezení, ale současně i možnosti odreagovávání vnitřního napětí (tanec, hry, karnevaly) a v neposlední řadě také to, že v sobě zahrnuje i mluvenou a psanou řeč, jazyk, který slouží nejen dorozumívání, ale je i podstatným prvkem vědomí a činitelem vývoje myšlení. Základní determinanta psychiky - sociální prostředí (rodina atd.) - je dána vždy v rámci určité kultury a subkultury. Vztah psychologie ke kulturní antropologii, resp. sociologii jako vědě o společnosti je proto velmi úzký.

Vztah psychologie k filozofii. Hranice vědeckého poznávání jsou dány jeho metodologií, ale tím nejsou stanoveny hranice pro kla-

dení otázek, na něž už vědy nemohou dávat spolehlivé odpovědi. Podle Aristotela se filozofie zabývá „posledními příčinami“, ale metody, kterých přitom užívá, jsou v různých filozofických systémech různé a různé jsou i postuláty, z nichž přitom vychází (materialistické, spiritualistické). Psychologie byla téměř do konce 19. století součástí filozofie a osamostatnila se až tehdy, když vlivem rozvoje přírodních věd našla svůj vědecky vymezený předmět a metody jeho zkoumání. Avšak jisté závislosti na filozofii se nezbavila, neboť každá věda ponechává prostor pro filozofické domýšlení a hledání „posledních příčin“ nebo smyslu dění, které zkoumá. Zvláště lidská psychika vykazuje určitý směr k transcendentnu, poukazuje za hranice vědecké empirie k jakési transempirické skutečnosti. Zejména v psychologii osobnosti se vynořují otázky, zda je nutné uspořádat empirická data v určitém filozofickém rámci, který jim dává smysl (osobnost nevyvozujeme z prožívání a chování, ale naopak pochopíme-li fenomenologicky, co osobnost je, pak teprve rozumíme lidskému prožívání a chování - R. Wellek, 1966), nebo zda je třeba hledat souvislosti jen v empirických datech, zobecňovat je a vytvářet explanační vědecké konstrukty - v empirické psychologii osobnosti je právě osobnost takovým konstruktem, který ovšem nepřekračuje rámec vědeckého uvažování, kdežto otázka po podstatě osobnosti jej překračuje. Podle filozofa E. Husserla je lidská mysl uzpůsobena k hledání podstat ve smyslu transcendentním; podle fyzika P. W. Bridgmana je příroda možná uzpůsobena tak, že naše myšlení s ní dokonalým způsobem nekoresponduje a dovoluje nám tak domýšlet vědecká fakta a překračovat rámec přísně vědeckých zobecnění. Myšlení, které tento rámec překračuje, je považováno za spekulativní, nevědecké. Existuje nepochybně rozdíl mezi vědou a filozofií a domýšlení psychologických faktů o člověku je úkolem filozofické antropologie, nikoli vědecké psychologie, jejíž hranice jsou dány metodami interpretace empiricky získaných poznatků. Otázkou však zůstává, zda metody sbírání a interpretace faktů v psychologii jsou pro její předmět v dostatečné míře

relevantní a zda je tedy možné jít dále, než současná metodologie dovoluje. Je to otázka vztahu epistemologie (teorie vědeckého poznávání) a některých rigorózně scientistických požadavků, které na psychologii klade tzv. operacionalismus. Tzv. humanistická psychologie se snaží hranice kladené psychologickým scientismem posunout blíže k filozofii. První útok proti „naturalistické psychologii“ pracující podle modelu přírodních věd podnikl již W. Dilthey (1894). Podle D. Kováče (1985) marxistická filozofie existenci psychické reality nejen dokládá, ale i „umocňuje“, ovšem, je třeba dodat, v ideologickém směru. Filozofie nehledá konečné odpovědi, ale klade nové otázky a rozšiřuje poznání za hranice věd.

V nedávné době byl diskutován *vztah psychologie a kybernetiky* (vědy o řízení systémů na základě teorie informace); na možnost aplikace kybernetiky v psychologii poukázal již jeden z jejích tvůrců N. Wiener (1948). F. Klix (1971) se domnívá, že „vysvětlit vlastnosti činnosti psychických procesů znamená proniknout do dialektiky informace a chování“. Naproti tomu F. Attneave (1959) poukazuje na to, že od teorie informace nelze očekávat řešení všech psychologických problémů. Toto stanovisko nejlépe odpovídá vývoji vztahů mezi psychologií a kybernetikou: ta přispěla k modelování vnímání, myšlení a dalších jevů, ale její význam pro psychologii byl, jak se ukázalo, přeceněn. Diskutovány byly dále vztahy mezi psychologií a matematikou; platí o nich v podstatě totéž co o vztahu psychologie a kybernetiky s tím, že některé matematické modely v psychologii, např. rozhodování, mají velmi omezenou platnost.

Literatura:

Breuer, F.: Einführung in die wissenschaftstheorie für Psychologen, Munster 1977. *Kováč, D.*: Teória všeobecnej psychologie, Bratislava 1985. *Mandler, G., Kessen, W.*: The language of psychology, repr. New York-London 1962. *Marx, M. H., Hillix, W. A.*: Systems and theories in psychology, New York-London 1963. *Platonov, K. K.*: O sisteme psichologii, Moskva 1972. *Wellek, A.*: Der Ruckfall in die Methodenkrise der Psychologie, 2. vyd. Gottingen 1972.

být potvrzeno fyzikálními přístroji. Takové „skutečnosti“ jako láska, inteligence apod. by bylo nutné studovat pomocí fyzikálních přístrojů a popisovat je i vysvětlovat jazykem fyziky a fyzikálními principy. 3. Člověk je jen organismus vybavený různými orgány, tkáněmi atd.; jestliže mu chceme porozumět, musíme chápat činnost fyziologických, resp. fyzikálně chemických systémů, z nichž se skládá. K tomu lze připojit ještě řadu dalších postulátů, např. o determinaci lidské psychiky, o psychické energii jakožto odvozené z metabolických procesů a další, které zpochybňuje nedávno se konstituující transpersonální psychologie, jejímž předním představitelem je právě výše uvedený Ch. T. Tart.

Behaviorismus (z anglického behaviour, chování). Směr v psychologii, který ji chápe jako vědu o chování. Jeho vznik v USA je datován článkem J. B. Watsona (1913) nazvaném Psychologie z hlediska behavioristy. Po krátce trvajících polemikách se behaviorismus prosadil a stal se rychle nejrozšířenějším a nejvlivnějším směrem v psychologii. Navazoval totiž na tradice amerického pragmatismu a vyhovoval potřebám rychle se rozvíjející industriální společnosti, jakož i vědeckému duchu doby. Behaviorismus se pokusil etablovat jako jediný vědecký systém psychologie. Za jeho předchůdce v USA je považován zejména W. McDougall (1908). V Evropě předcházel behaviorismu požadavek ruského psychiatra V. M. Bechtěreva (1907), aby byla pěstována tzv. *objektivní psychologie*, a to jako reflexologie, neboť duševní děje jsou v podstatě mozkové reflexy (I. M. Sečenov, 1863). Behaviorismus vznikl v období vrcholícího pozitivismu a prosazujícího se materialismu, resp. naturalismu a fyzikalismu. Na jeho vznik měly nepochybně vliv i experimenty se zvířaty sledující zákonitosti chování, které prováděl E. L. Thorndike (1898 a později). Podobné experimenty prováděné I. P. Pavlovem (1905 a později) v Rusku nebyly v USA dostatečně známy. Bechtěrev a později Watson zaútočili na psychologii jako vědu o vědomí a na její základní metodu, introspekci, prohlášující obojí za nevědecké. Podle Watsona je pojem vědomí jen náhražkou za pojem duše. V prakticky založené atmosféře amerického duchovního života s jeho smyslem pro „filozofii činnosti“ a potřebou řešení praktických problémů se behaviorismus rychle ujal a rozšířil. J. B. Watson prohlásil, že psychologie člověka musí studovat, co člověk činí a ří-

ká v určité situaci, tj. jeho chování, a zjednodušil paradigma psychologie na schéma S-R (stimulus - reakce). Na studium vědomí, resp. vnitřních psychických dějů, je nutné rezignovat, protože nejsou pro svou subjektivnost dostupné. Psychologie jako každá věda musí být založena na objektivním pozorování, které přináší kontrolovatelné poznatky. Později se behaviorista ve snaze po této objektivitě, kterou lze zajistit v přísně kontrolovatelných podmínkách laboratorních výzkumů a za pomoci měření, v podstatě omezili na experimentování se zvířaty a v sociální psychologii na zjednodušené modelování sociálních situací. Podle G. W. Allporta (1962) pokračoval behaviorismus v tradicích Lockova empirismu, když rozvinul zejména výzkum učení a interpretoval lidskou osobnost jako „systém zvyků“ (E. R. Guthrie, 1944). To souvisí i s Watsonovým sebevědomým prohlášením, že podmiňováním lze z dítěte, které je „nepopsanou deskou“, učinit cokoli. Svým mechanisticko-asocianistickým pojetím lidského chování se behaviorismus značně přiblížil i pojetí člověka jako stroje (J. O. de Lametrie, 1748), které se ještě zvýraznilo, kdy se behavioristé inspirovali kybernetikou a pokoušeli se o počítačové modelování myšlení a jiných psychických funkcí. Watsonův ortodoxní behaviorismus vyjádřený tezí, že pozorovatelné jsou pouze reakce svalů a žláz a žádná „duševní aktivita“, byl posměšně označován za „psychologii svalových škrubnutí“ a jako takový se stal brzy neudržitelným. E. R. Hilgard (1987) charakterizuje tento klasický behaviorismus jako asocianistický atomismus, periferalismus a jako extrémní učení o rozhodujícím vlivu vnějšího prostředí. To znamená, že behaviorismus ve svém počátečním období kladl důraz na asociace reflexů, periferní projevy reakcí a na situační determinanty. Analytickou jednotkou se stal reflex, později reakce, resp. zvyk („habit“). Nicméně přes všechny zásadní výhrady vůči behaviorismu je nutné uznat, že se pokusil o zvědecktění psychologie a že dal podnět k rozvíjení experimentální metody, čímž přispěl k rozšíření psychologických poznatků, byť s velmi omezenými možnostmi aplikace na psychologii člověka, neboť preferoval výzkum chování zvířat.

Zjednodušující pojetí Watsonova klasického behaviorismu se pokusil překonat *neobehaviorismus*, za jehož zakladatele je považován E. C. Tolman (1932), autor spisu Zaměřené chování u zvířat a u člověka (výraz „purposi-

ve behavior", zaměřené chování, který užil, vedl k tomu, že jeho pojetí je označováno též za purposivismus, resp. purposivní behaviorismus). Tolman především překonal zjednodušující formuli S-R formulí S-O-R: mezi stimulus a reakci vstupuje organismus jako komplex intervenujících proměnných, které spoludeterminují vliv stimulace na reakci. Dále nahradil původní atomismus (reflexy jako funkční jednotky chování) a tzv. molekulární přístup usilující i o neurofyzilogické aspekty reflexů tzv. molárním přístupem, který za elementy považuje akty chování jako nositele určitého významu. Nové paradigma psychologie, upravené zavedením vnitřních činitelů (intervenujících proměnných), vedlo k překonání extrémního situacionismu, nikoli však původního empirismu. Doménou behaviorismu (pojem neobehaviorismus měl spíše jen historický význam a i když znamenal značné rozdíly proti původnímu behaviorismu, původní pojem se udržel) se stalo učení. Jistý návrat ke klasickému behaviorismu představuje dílo B. F. Skinnera (1938, 1952 a pozd.), který odmítl koncept intervenujících proměnných a založil behaviorismus na experimentálním výzkumu učení; to je klíčovým pojmem analýzy chování, umožňuje pochopit jeho změny, jakož i kontrolovat jeho utváření. Skinner ostře odlišil respondentní (reaktivní) a operantní (aktivní) chování a tomu odpovídající klasické a instrumentální (operantní) podmínování jako dva základní mechanismy učení. Za základní považoval operantní chování, jehož zákonitosti umožňují jeho kontrolu a modifikaci prostřednictvím plánů zpevnění. Základní téma behaviorismu, chovám, charakterizuje P. Th. Young (1961): „Chování je sledováno jako změna v dynamických vztazích mezi organismem a okolím. Zahrnuje výrazné pohyby jako běh a pohyby řečových mechanismů. U zvířecích organismů zahrnuje chování změny, jako je produkce světla či elektrického výboje nebo změny v pigmentaci či zabarvení; lidské chování je však založeno na dvou druzích tělesných změn - na pohybu svalů a na sekreci žláz." Organismus se adaptuje na své prostředí jednak metabolickou reakcí, jednak behaviorální reakcí. Ústředním pojmem behaviorismu se stala adaptace vyjadřující obecný princip vývoje a utváření chování. Vedle Tolmana a Skinnera je nejvýraznějším představitelem behaviorismu C. L. Hull (1942, 1950 a jindy); ten byl již přímo ovlivněn dílem I. P. Pavlova, jehož základní

dílo bylo roku 1927 v USA vydáno v překladu. Hlavní Hullovo dílo *Principy chování* (1943) je současně se Skinnerovým dílem *Věda a lidské chování* (1953) vrcholem behaviorismu. Hull se vrátil k funkci intervenujících proměnných; počítá mezi ně reaktivní tendence získané učením, vytvářející anticipační cílové reakce, v nichž E. R. Hilgard (1987) spatřuje náhradu za „plánující myšlení“ introspekcionistů. Hullova teorie chování, odvozená z výsledků experimentů provedených na bílých krysách, se opírá o klíčové koncepty, které byly pozdějším vývojem překonány, zejména „obecného popudu“ a jeho redukce; chování je zde chápáno jako funkce síly pudu násobené silou zvyku. Organismus je sebeudržující se mechanismus fungující podle přírodních zákonů.

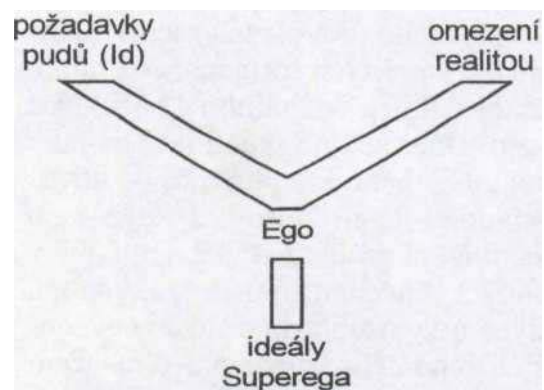
Vrcholem behavioristického úsilí o scientistickou psychologii je *operacionalismus*. Byl inspirován názory fyzika P. W. Bridgmana (1927), který požadoval, aby fyzikální jevy byly definovány operacemi, jež je vyvolávají, resp. registrují a měří (způsobem měření), a ovlivňován názory neopozitivistů (zejména R. Carnapa) na podstatu vědy a jejího jazyka, který má mít povahu objektivního jazyka fyziky. Jazyk psychologie musí být omezen na intersubjektivně sdělitelné a pozorovatelné chování, jehož projevy jsou operacionalizovány, tj. vymezeny operacemi, pokud možno měřitelnými. Tím byl předmět psychologie dále redukován. Výrazným představitelem operacionalismu v psychologii je vedle již uvedeného B. F. Skinnera S. S. Stevens (1950).

Kritické zhodnocení behaviorismu. Jak již bylo uvedeno, behaviorismus usiloval o zásadní zvědečtění psychologie, kterého se pokusil dosáhnout redukcí jejího předmětu na studium chování a zavedením metod, jejichž užití předpokládá další zjednodušení toho, co je zkoumáno. Jeho paradoxní snahu a výsledky vyjádřil P. F. Lazarsfeld vtipným výrokiem: Kdysi se psychologové snažili dostat do psychologie trochu matematiky, nyní se snaží dostat do matematiky trochu psychologie. A. Koestler (1978) označil éru behaviorismu za „bídu psychologie“, neboť psychologie jako taková tu přicházela velmi zkrátka. Behaviorismus tím, že rezignoval na studium prožívání, kde se konstituují významy psychických reakcí, rezignoval i na hlubší pochopení psychiky. Přinesl mnoho poznatků, které však zůstaly na povrchu problémů a v mnoha případech byly pouhými artefakty. V metodě měře-

ní postojů a zejména v metodě interviewu se behaviorismus snažil propašovat do psychologie introspekci, ve skutečnosti však pěstoval „nep psychologickou psychologii“.

Psychoanalýza. Její zakladatel S. Freud (1902) definoval sám výstižně psychoanalýzu jako „vědu o nevědomí“; v užším smyslu je chápána jako psychodiagnostická a psychoterapeutická metoda, v širším smyslu jako teorie lidské psychiky, resp. dynamiky osobnosti. Rozvíjela se ze studia hysterie (S. Freud a J. Breuer, 1895), inspirovaného přednáškami francouzského psychiatra J. Charcota (1884 - 1885) a dílem P. Janeta (1886, 1892), kteří zdůrazňovali vliv vzpomínek na hysterii. Freud později formuloval tezi, že hysterikové jsou nemocní potlačenými vzpomínkami - v hysterii se uplatňují potlačené afekty, které se transformovaly v nevědomé příznaky. Tím byla otevřena cesta do nových oblastí lidské psychiky, do nevědomí, a možnost zkoumat lidskou psychiku jako dynamický fenomén determinovaný střetáváním protikladných sil. Od roku 1902 se kolem Freuda organizovalo psychoanalytické hnutí, které se rychle šířilo, i když mělo i řadu významných odpadlíků (C. G. Jung, A. Adler a další). Psychoanalytické teorie se postupně rozšiřovaly z psychiatrie na psychologii, teorii umění, kultury, sociologii a jinam. Psychoanalýza se stala jedním z nevlivnějších směrů v psychologii a S. Freud jedním z nejvýznamnějších představitelů novodobé psychologie (podle některých historiků psychologie je pokládán za nejvýznamnějšího představitele psychologie 20. století vůbec). Psychoanalytická doktrína se koncentruje hlavně kolem několika témat: struktura a dynamika osobnosti, vývoj a funkce lidské sexuality, chápáné zde velmi široce jako projev hédonické pudové tendence, libida. Filozoficky působili na Freuda A. Schopenhauer (1819) svým učením o nevědomé světové vůli a E. von Hartmann (1869) svou „filozofií nevědomá“; oba autoři vytvořili „metafyziku nevědomí“, v níž je zahrnuta i lidská psychika a v níž se spojují ontologické aspekty tématu s psychologickými. Dále se uplatňoval vliv učení fyziologa H. Helmholtze (1847) o člověku jako uzavřeném systému energie, z něhož Freud odvodil vlastně jeden z nejdůležitějších principů své teorie - „energetickou ekonomii pudů“, vazbu energie („kathexis“) na pudová hnutí a její přelévání z potlačených pudů na jiné motivy. Ekonomie energie, tj. její rovnoměrné uvol-

ňování, souvisí s fyziologickou homeostázou a s pocity vnitřní spokojenosti. Energetická aspektace afektů a chování hraje v psychoanalýze podstatnou úlohu. V duševním životě člověka se uplatňuje sexuální energie (libido) spojená s puzením k dosahování slasti. Zaměření libida se vyvíjí od raného dětství a prochází následujícími fázemi: orální, anální a po určitém období latence genitální (zdrojem slasti jsou tedy postupně ústa, řiť a genitálie, resp. činnosti s těmito orgány spojené, tj. sání, kálení a sexuální aktivity, které mají pocitový odraz v genitáliích). Frustrace působící v jednotlivých fázích vývoje způsobují fixace na té které frustrované fázi, uplatňující se při pozdějších traumatech či stresech tak, že dochází k regresi na fixovanou fázi vývoje libida. Fixace mohou vytvářet různé typy charakteru. Osobnost člověka tvoří tři funkční systémy („psychické aparáty“), které S. Freud pojmenoval latinskými slovy: 1. Id (ono) reprezentující neosobní pud, fungující podle principu slasti; 2. Ego (já) reprezentující zkušenosti jedince a jeho společenské role, fungující podle principu reality, tj. směřující k udržování adaptace; 3. Superego (nad-já) reprezentující osobní morálku, pojetí dobra a zla, ideály. Id, které je rezervoárem veškeré psychické energie, libida, ale také Superego reprezentující strukturu ideálů a norem, resp. vnitřních zábran jsou iracionálními „silami“, mezi nimiž existuje stálé napětí ze střetávání pudů a morálky (jejíž podstatnou složkou jsou zábrany). Ego funguje jako zprostředkovatel mezi Id a realitou na jedné a mezi Id a Superegem na druhé straně; propůjčuje pudovým tendencím určité společenské formy (fasády) a brání, aby byly plně uvědomovány a dostaly se tak do konfliktu s osobní morálkou. B. Weiner (1980) vyjadřuje tyto vztahy následujícím schématem:

Kultura je vybudována na „potlačování pudů“, a proto je člověk - bytost společenská a pudová současně - pln neustálých rozporů a zábran. Freud rozeznával zpočátku jen dva pudy, resp. třídy pudů: ty, které slouží k sebezachování (hlad), a ty, které slouží získávání slasti (libido, sexus). Později (1920) zavedl jiné třídění a rozlišil eros (libidózní pud, který zahrnuje i pudy sebezáchovné) a thanatos (pud smrti, který se projevuje agresivitou a v extrémní podobě sebedestrukci). Freud vyslovil přesvědčení, že se později stalo terčem ostré kritiky, že existuje cosi, co působí „mimo princip slasti“: tendence k regresi, k návratu k původnímu stavu, jímž je mrtvá hmota; to se také stalo východiskem jeho pojetí pudu smrti. Klíčovým aspektem formování charakteru, resp. Superega, je Oidipův komplex u hochů a Elektřin komplex u dívek (používá se však obvykle jen prvního termínu): vytváří se kolem 4. roku věku a vyjadřuje vztah dítěte k rodiči opačného pohlaví, který se vyznačuje znaky rivality a nevědomé sexuality. Způsob, jakým se jedinec s tímto komplexem později, když se jeho sexualita probudí, vyrovná - neboť je tu vytvořeno napětí mezi tímto komplexem a Superegem - určuje podstatně jeho charakter. Vzhledem k tomu, že podle Freuda (1921) „Superego je dědicem oidipovského komplexu, a tudíž vyjádřením nejmocnějších hnutí Id a jeho nejdůležitějších libidózních osudů“, je toto Superego, tj. osobní morálka, ve své podstatě určitou sublimací libida, ale také zvnitřněným obrazem rodičů. Jádrem původní psychoanalýzy bylo určité pojetí neuróz, chápaných jako reakce na potlačené, městnané afekty vyvolané konfliktními situacemi, resp. frustracemi sexu. Freud byl přesvědčen o sexuálním původu všech neuróz; jako psychiatr totiž vykonával svou praxi v době, kdy byl sexus vlivem tzv. viktoriánské prudérní morálky interpretován jako něco hříšného, neslušného, dovoleného jen v manželství a pouze v určitých formách, což nutně vedlo u mnoha lidí k sexuálním konfliktům i k neurózám. Dnes se toto pojetí jeví již jako jednostranné. Nicméně Freudův přínos novodobé psychologii je nesmírný; i když jsou mnohá jeho tvrzení problematická, jeho objevy tzv. obranných mechanismů a základních principů dynamiky osobnosti, funkce nevědomí a dalších fenoménů znamenal obohacení psychologie.

Reakcí na klasickou psychoanalýzu, která se v době již vyvinuté sociologie, zdůrazňující význam společenských činitelů, a filozofické antropologie, objevující rozpory mezi člověkem a společností, zdála být příliš naturalistická, byla *neopsychoanalýza*; K. Horneyová (1939) ji výstižně definuje jako „psychoanalýzu bez libida“. Reflexe situace člověka ve světě, který je především světem kultury a sociálních mikrostruktur (rodina a jiné skupiny), zaměřila zájem psychologů na mezilidské vztahy a vedla k novému pohledu na člověka. Již dříve byl tento sociální aspekt zdůrazněn v tzv. individuální psychologii A. Adlera (1929), původně Freudova žáka, který nicméně již v roce 1911 vystoupil s kritikou jeho biologických koncepcí. Někteří z neopsychoanalytiků (např. H. S. Sullivan, 1948) navazovali v tomto smyslu spíše na Adlera než na Freuda. Současně se v odvratu od biologismu klasické psychoanalýzy uplatňovaly objevy kulturní antropologie (M. Meadová a další) o vlivu kulturních vzorců na formování osobnosti. Někteří psychoanalytici (A. Kardiner, 1945) se sami věnovali psychoanalytickým studiím různých kultur. Pojem neopsychoanalýzy prosazoval H. Schultz - Henke (1951) poté, co byl tento nový směr v psychologii již rozvinut. Také neopsychoanalytici se pokoušeli znovu zkoumat vztah neuróz a společenských podmínek života (K. Horneyová, H. Marcuse, E. Fromm, K. Mitscherlich, H. S. Sullivan a další). K. Horneyová (1945 a pozd.) vychází z analýzy vnitřní konfliktnosti člověka, objevuje jeho neurotické založení dané vlivem poměrů v industriální společnosti a dospívá k identifikaci „neurotické osobnosti naší doby“; určujícím činitelem je konflikt člověka s civilizací - ten objevil až Freud (1930) a popsal ve spise *Potíže s kulturou* (*Das Unbehagen in der Kultur*, česky v publikaci *O člověku a kultuře*, 1989). Podle Horneyové nejde však již jen o frustraci sexu, ale o širší pojetí konfliktu, který má své kořeny nikoli pouze v biologickém pudu, libidu, ale v selhávání člověka v podmínkách soutěživého života naší kultury, v jeho strachu z neúspěchu, v nedůvěře vůči jiným, ale zejména v neurotickém pojetí lásky. Toto pojetí je paradoxní v tom, že láska se stává spíše prostředkem zbavování se úzkosti a pocitu méněcennosti, usiluje o neustálé důkazy, které objekt „lásky“ zotročují a nakonec ho ze zotročování paradoxně obviňují. Index motivů

rozšiřuje Horneyová o řadu sociálních potřeb. Člověk se odcizuje svému reálnému já mimo jiné tím, že je idealizuje, a tím ztrácí kontakt s realitou a vytváří vůči ostatním lidem neurotické postoje, mezi něž patří i „nepravá neurotická láska“. Dalším představitelem neopsychoanalýzy je E. Fromm (1941, 1955 a další) spojující sociálně psychologická hlediska postavení člověka ve společnosti s filozoficko-antropologickými; jeho psychologie je podřízena jeho filozofické antropologii (V. Tardy, 1971). Fromm sám (1947) však zdůrazňuje, že „psychologie musí být založena na filozoficko-antropologickém pojetí lidské existence“. Také Frommovi je východiskem analýza situace člověka v současném světě, kterou rozšiřuje o historické souvislosti vývoje kultury, např. náboženství atd. Člověk je bytostí sociální a přírodní zároveň a je si vědom jak své rozporné existence (je živočich, ale také člověk - občan), tak i své osamělosti a omezenosti; pokouší se tuto situaci překonat, ale žije v protikladech mezi individualismem a konformismem, rozumem a citem a dalšími. Současně je na „úteku před svobodou“, neboť rozšiřováním své svobody se dostal do nových závislostí, bohy nahradil idoly; proces osvobozování se vyústil do stavu, kdy se svoboda stala zátěží - člověk se osvobodil, ale k čemu? Fromm vytvořil obraz „zoufalého izolovaného člověka“ (Tardy), který se odcizil sám sobě, ztratil své já, jeho individualita je jen zdánlivá a je odsouzen hledat svou identitu. V „nemocné společnosti“ se člověk orientuje na různé hodnoty. V tomto smyslu rozeznává Fromm různé orientace, např. tzv. receptivní (člověk má potřebu být akceptován, milován), „křečkovskou“ (hromadí věci, ale i dojmy a city, a obává se ztrát), „tržní“ (sebe i jiné chápe jen jako zboží, lidské vztahy jako tržní vztahy). Proti těmto a jiným „neproduktivním“ orientacím staví Fromm orientaci „produktivní“, kterou spatřuje především v lásce jako pravém zdroji seberealizace. H. S. Sullivan (1953) je autorem interpersonální teorie osobnosti, v níž uplatnil především psychiatrická hlediska. Východiskem je analýza vývoje interpersonálních vztahů od dětství k dospělosti. Člověk má vedle biologických potřeb velmi naléhavou potřebu bezpečí spojenou se společenskou existencí („pursuit of satisfaction“, „pursuit of security“). Příčinou napětí u člověka je nejen nemožnost uspokojit určité potřeby, ale také nemožnost uspokojit je

určitým způsobem, naučeným už v dětství; to se týká např. potřeby moci, která má biologické kořeny, ale je modifikována kulturou. Všechny potřeby pak mohou být uspokojovány jen v rámci sociálních interakcí, a proto interpersonální vztahy formují osobnost jedince, jejímž základním motivem je odstraňování úzkosti. Dítě se např. učí, že se vyhne trestu, když bude konformní s rodiči; tím se jeho svět diferencuje na dvě hlediska: „to je pro mne dobré“ - „to je pro mne špatné“ (objektivní pohled na svět vychází z nezávislosti). Zkušenost člověka se dělí na tři druhy: 1. prototaxická (přetržité dojmy), 2. parataxická (znalost kauzálních vztahů mezi jednotlivými zážitky nebo jejich katathymní spojování), 3. syntaktická (zhodnocená a verbalizovaná zkušenost vytvářející systém a umožňující komunikaci s jinými osobami). Dynamika osobnosti pak vychází z tenzí, jejichž zdrojem je vznik potřeb a stav úzkosti, který je v dětství přenášen z matky na dítě a který vzniká také jako důsledek hrozby nejistoty: čím více úzkosti jedinec zakouší, tím je jeho duševní život (resp. tzv. self-system) dynamičtější. Nevědomí pak představuje vše duševní, co nebylo integrováno se sociálními vztahy, např. všechno co bylo v sociálních interakcích potlačeno jako hříšné, nedovolené, nemravné atd. Úzkost, „nejlidštější ze všech citů“, zužuje vědomí a deformuje poznání a může vést až k narušení fungování „self-systému“ (osobnosti).

Kritické zhodnocení psychoanalýzy. Klasická psychoanalýza je celkem právem označována za metafyzický materialismus, je jí - také právem - vytýkán jednostranný biologismus a pansexualismus, je kritizována Freudova vědecká metoda; základní koncepty psychoanalýzy však byly empiricky přezkoumány a vcelku potvrzeny (D. Rapaport, 1959). Přes uvedené výtky je přínos klasické psychoanalýzy vědeckému poznání psychiky značný. V neopsychoanalýze se více než empirická fakta uplatňují filozofické analýzy sociologických a historických dat a jejich spojování s psychologickou intuicí. Jistou výjimkou je dílo H. S. Sullivana.

Fenomenologická psychologie je založena na fenomenologické metodě, tj. v podstatě na introspekci, kterou provádí psycholog sám na sobě. Je zaměřena na různé zážitky existence a dospívá se v ní k odhalení jejich lidského smyslu. Někteří psychologové, např.

H. Thomae, vycházejí také z introspekce jiných osob; tato metoda není totožná s tzv. fenomenologickou metodou filozofické fenomenologie E. Husserla, i když se fenomenologická psychologie touto filozofií inspirovala a i když Husserl sám podal určitý systém fenomenologické psychologie. Pro Husserla byla fenomenologická metoda prostředkem zření ontických podstat; v psychologii jde o metodu popisu jevů a pronikání do jejich fenomenální podstaty. Psychologicky podstatné je především prožívání, proto tu jde především o fenomenologii prožívání. Za klasické dílo psychologické fenomenologie jako metody, tedy také fenomenologické psychologie, je pokládána Fenomenologie chtění A. Pfandera (1900); za nejvýraznějšího předchůdce lze označit M. Schelera (1916 a pozd.), zejména jeho práci o fenomenologii citů sympatie. Fenomenologická psychologie úzce navazuje na antropologickou psychologii (O. Tumlirz, 1939, 1955; H. Kunz, 1945; O. F. Bollnow, 1956 a další). Oba tyto směry pak historicky navazují na *rozumějící psychologii*, která vychází z idejí německého filozofa W. Diltheye (1884), který rozlišil „vysvětlující“ přírodní vědy a „rozumějící psychologii“ (*Verstehende Psychologie*). Duševní život člověka je dán jinak než přírodní jevy, je dán „bezprostředně v prožívání“: „Vysvětlujeme čistě intelektuálními procesy, ale rozumíme skrze spolupůsobení všech sil myslí... v rozumění vycházíme ze souvislosti celku, který je nám dán, abychom z toho pochopili jednotlivé,“ píše Dilthey (1894) a pokračuje: „Právě tím, že ve vědomí žijeme ze souvislosti celku, umožňuje nám to rozumět jednotlivé větě, jednotlivému gestu nebo jednotlivému činu.“ Podle A. Welleka (1959) rozumění předpokládá fenomenologii, která je v podstatě schopností kritického prožívání: „Psychologie bez fenomenologické metody není žádná psychologie“ (Wellek); předmětem fenomenologie není vědomí, nýbrž prožívané bytí. Fenomenologická psychologie sama není jednotný směr; jejím dalším odvětvím je tzv. *daseinsanalýza* (analýza lidského bytí), která je v podstatě fenomenologickým výkladem objevů klasické psychoanalýzy, jež sama tyto objevy vykládala přírodovědecky, tedy způsobem, který fenomenologická psychologie pokládá za neadekvátní (L. Binswanger, 1921, M. Boss, 1975, G. Condrau, 1973). Někdy je označována také jako „fenomenologicko-da-

seinsanalytická psychologie“ a navazuje na dílo filozofa M. Heideggera. Jí blízká je *existenciální psychoanalýza* J. P. Sartra (1944). Pokouší se o prohloubený výklad kontrapozice přírodovědeckého a rozumějícího pojetí psychiky a vyúsťuje v psychoterapeutickou metodu. Vychází z teze, že lidské bytí je plné významů, které musí být objevovány, aby se porozumělo jeho psychologickým aspektům. Východiskem jsou struktury lidského bytí ve světě, tzv. existenciálie, identifikované již psychoanalýzou. Výraz „daseinsanalýza“ pochází od M. Heideggera (1928), který jej však používal v ontologickém smyslu jako analýzu lidského bytí („Dasein“). Daseinsanalýza se obrací zejména k psychiatrické tematice. Příkladem fenomenologického přístupu v psychologii je analýza zarmoucenosti, kterou podal Ph. Lersch (1957): Nejprve jsou určeny podstatné znaky této nálady (zážitek temna a k zemi tíhnoucí těžkosti, chudoba představ a jejich vlekoucí se průběh a další), potom je exponován antropologický smysl této nálady, člověk v ní prožívá své bytí jako nesmyslné a prázdné a poukazuje tak na to, že tematika lidského bytí se nevyčerpává v sebezáchovám a v zajištěnosti bytí, ale že je jí vlastní i hledání jeho smyslu. Fenomenologická psychologie se staví především proti tezi, která má své kořeny v Descartově filozofii a ve vědě a metodě Galilea a Newtona, že skutečné je jen to, co je měřitelné a že převod pohybu věcí se musí dít na měřitelné síly. Růžovost růže není elektromagnetické vlnění o vlnové délce 760 nm, je to především zážitek, neměřitelná kvalita; fakticita jevů je subjektivita a „čistá empirie“ je jen mentální konstrukce zážitek je „fenomenální konstrukce aktu“ (Binswanger), dává mu lidský význam. Duševní lze chápat jen z duševního, ale nikoli jen na základě vcítění, resp. „vnitřního vnímání“, nýbrž psychologicko-rozumějícím vhladem. Fenomenologické psychologii je vytýkán subjektivismus a to, že nedospívá k jednotnému výkladu svých témat, což je právě důsledkem její subjektivistické metody.

Humanistická psychologie navazuje přímo na fenomenologickou psychologii a prohláší se (A. H. Maslow, 1962) za „třetí cestu“, resp. „sílu“ v psychologii (dalšími dvěma cestami jsou psychoanalýza a behaviorismus). Je reakcí na krizi behaviorismu, který svým redukcionismem (omezením svého předmětu jen na chování) vyloučil z psychologie řadu

témat, která tvoří psychologii psychologií a stávají se v dnešní době znovu velmi naléhavá. V tomto smyslu reprezentuje humanistická psychologie návrat k „psychologické psychologii“ (J. Cohen, 1957). Hnutí za humanistickou psychologii se ustavilo v USA r. 1962 a jejími předními představiteli se stali, vedle ústřední postavy A. H. Maslowa, C. R. Rogers, R. May, J. F. T. Bugenthal, A. Sutich a další. Významný klinický psycholog Maslow (1968) prohlásil, že jeho psychologické názory nejvíce ovlivnil existencialismus a že se psychologie musí vrátit k problémům člověka, má-li být životnou vědou. J. F. T. Bugenthal (1965) formuloval pět následujících postulátů humanistické psychologie: 1. Člověk jako takový je něčím víc než sumou svých částí, je osobou, nikoli organismem; „předmětem humanistické psychologie je člověk v jeho nejlidštějším aspektu... v tom, co ho nejvíce odlišuje jako svérázný druh bytostí“. 2. Člověk existuje v lidském prostředí: své rázná povaha člověka se projevuje jeho stálým setrváváním ve svazcích s jinými lidmi; jde především o člověka v sociálním kontextu. 3. Člověk je vědomý: středem lidské zkušenosti je vědomí, které vykazuje kontinuitu; člověk nepřechází od jedné odtržené epizody ke druhé a v jeho vztazích intervenují ovšem i nevědomé tendence. 4. Člověk disponuje možností volby, přičemž „volba je atributem zkušenosti“; člověk je si vědom toho, že je „účastníkem vlastní zkušenosti“, a tím je mu dána možnost překročit hranice stavu daného přírodou. 5. Člověk je činný intencionálně (s vědomým zaměřením), protože má hodnoty a tvoří; tím dává své činnosti smysl a na tom buduje i svou totožnost: smysl pro něj má jak uchování, tak i změna, touží po klidu, ale i po vzrušení. Ústředním tématem humanistické psychologie je seberealizace, uskutečňování možností člověka a jeho tvořivé podstaty. Maslow zdůraznil, že „humanističtí psychologové jsou v první řadě lidé a v druhé řadě vědci“, což neznamená absenci vědeckosti, ale prezenci skutečně lidské tematiky v psychologii, která byla dosud převážně „psychologií opic, bílých krys a koček. Tak např. R. May (1969) široce tematizuje a v širokých souvislostech analyzuje fenomén lidské lásky v současném světě. Základním problémem je tu však metodologie humanistické psychologie, jejíž díla mají mnohdy spíše esejistickou povahu. H. Quitmann (1991) ji označuje za „kon-

trapozici k tradici formálního nároku na pravdu a objektivitu“ a soudí, že její nejdůležitější pozadí tvoří „evropská filozofie existence a fenomenologie“, jakož i velká hospodářská reforma „New Deal“: spojení humanistických ideálů a hospodářsko-pragmatických principů umožnilo „periodu kreativní tvorby k blahu jedince, jakož i celé společnosti“ a vývoj humanistické psychologie jako protiváhy psychoanalýzy a behaviorismu.

Transpersonální psychologie vyrůstala přímo z humanistické psychologie a A. H. Maslow (1968) ohlásil její vznik jako „čtvrtou cestu“ v psychologii, která je již „nadpersonální“ a má své těžiště ve zkoumání nadvědomí či rozšířeného vědomí. Byla poněkud opožděnou reakcí na krizi fyziky z konce dvacátých let, která vedla k revizi newtonovského fyzikalismu a descartovského dualismu; svět se přestal jevit jako mechanismus a dualismus ducha a hmoty měl už smysl jen na úrovni makrosvěta jako čistě fenomenální rozdíl. Dalšími zdroji transpersonální psychologie, jejímž předmětem je rozšířené vědomí a tzv. ezoterní psychologie (rozumí se v plurálu), byl objev analogie nového pojetí světa, jak se vykazoval objevům kvantové fyziky, s pojetím světa starověkých ezoterních systémů (hinduismu, buddhismu, taoismu atd.), jakož i vliv tzv. psychedelického hnutí (zážitky ze stavů opojení různými narkotiky, zejména LSD, umocňované meditacemi ezoterních textů a kontaktem se „zasvěcovacími“ středisky, zejména ezoterního buddhismu, tzv. ašramy). Vzniká zájem o dosud jen málo známé praktiky různých druhů šamanismu (C. Castaneda, 1967 a jindy), šíří se zájem o zen-buddhismus, tzv. transcendentální meditaci, okultismus atd. Ch. T. Tart (1975 a jindy) zdůrazňuje problematičnost postulátů tzv. ortodoxní psychologie, např. teze, že skutečné je jen to, co je vnímatelné nebo registrovatelné fyzikálními přístroji. Prohlubuje se vliv jógy, ale i středověké evropské mystiky, a je odmítán názor, že stavy rozšířeného vědomí, jako je např. mystická extáze a jiné abnormální duševní stavy, jsou jen psychopatologickými jevy. Někteří kosmonauti referují o zážitcích „kosmického vědomí“. F. Capra (1982) zdůrazňuje, že „transpersonální zážitky umožňují hluboký vhled do povahy a smyslu duchovní dimenze vědomí“. Podle Ch. T. Tarta (1977) je předmětem transpersonální psychologie to, co bylo akademickou „ortodoxní“ psychologií

zcela zanedbáváno: dimenze vyššího duchovního života člověka, projevující se formami rozšířeného vědomí, a metody jejich dosahování. Konvenčně pojaté vědomí je vymezováno rámcem empiricky určeného já a empiricky pojatým časem a prostorem; transpersonální zážitky jsou akcentovány „pocitem rozšíření vědomí za obvyklé hranice já a za hranice prostoru a času“ (S. Grof, 1980). Patří k nim mimo jiné zejména zážitky jasnozření, mediální zkušenosti, tzv. mimotělové zkušenosti (vystoupení z těla a cestování prostorem a časem), zážitky z aktivace okultních energetických center lidského těla (tzv. čaker), identifikace se zvířaty, rostlinami, kosmem a další. Obecně tu tedy jde o rozšíření zážitků za vztahový rámec tzv. objektivní skutečnosti, které je ovšem obtížně sdělitelné, ale o jehož existenci již nemůže být pochyb. Je velmi obtížné, ne-li nemožné, interpretovat tyto zážitky v termínech „ortodoxní“ psychologie. Transpersonální psychologie se rozvíjí v rámci hnutí New Age, které se pokouší o novou spiritualizaci skutečnosti, avšak upadá přitom nezřídka do osidel vulgárního okultismu (pověřivosti) a šarlatánství; souvisí s ním i nebývalý rozkvět alternativní medicíny, mnohdy šarlatánského léčitelství, zájmu o okultismus a ezoterní systémy Východu a Západu.

Gestaltismus (z německého Gestalt, tvar, útvar) byl reakcí na tzv. psychologický atomismus (hledání psychických prvků, z nichž by bylo možné skládat komplexní psychické jevy, jako je např. myšlení, chtění apod.), který byl inspirován fyzikou. Ch. von Ehrenfels (1890) nazval celky, které se nemění, „gestalty“; měl tím na mysli změny celků, při nichž si tyto celky zachovávají svou zvláštnost: příkladem je melodie, která je poznávána jako stejná, i když je zahrána v různých tóninách a na různých hudebních nástrojích. Později M. Wertheimer (1912) tato fakta zpřesnil: celek není suma částí plus vlastnost celku, nýbrž celek je něco jiného než suma částí, z nichž je složen. Celkem je zde míněno to, co vykazuje uspořádání částí v určitý útvar (gestalt), je to komplexní, „nadsumativní“ kvalita. Psychické děje vystupují jako celky; nejmarkantnější je to ve vnímání, kde se určité podnětové prvky, např. na základě blízkosti, stejnosti a dalších principů, strukturují v určité celky; platí to i pro jiné psychické procesy, např. emoce, myšlení atd. vystupují jako určité struktury (struktura je chápána jako určitá povaha, vý-

stavba celku). Duševní dění není tedy určováno sdružováním nějakých elementů, je to proces strukturování, tvoření celků; je organizováno v určitých strukturách, a to jak geneticky, tak i fenomenálně, což znamená, že prožívání a zkušenost je, obrazně řečeno, vestavena do předem daných struktur (forem). Podstatou psychických gestaltů je jejich daná strukturální organizace, která zůstane zachována, je transponovatelná, jsou-li strukturální znaky jen zčásti invariantní. Podle J. P. Piageta (1970) jsou struktury určovány transformacemi a funkcemi, podle gestaltistů - ale také např. podle N. Chomského (1957) a dalších - jsou naopak funkce určovány strukturami; tak např. nejen vnímání, ale i myšlení a cítění se uskutečňuje jako pohyb psychického uvnitř určitých daných struktur. Historicky se vytvořily dvě školy: berlínská škola „Gestaltpsychologie“ (M. Wertheimer, W. Kohler, K. Koffka, W. Metzger) a lipská škola „Ganzheitspsychologie“ (F. Krueger, F. Sander, A. Wellek), tj. škola „celostní psychologie“. Obě školy však tvoří v podstatě jednotné pojetí; první, berlínská, uplatňovala ve výzkumu tzv. experimentální fenomenologii. W. Kohler (1938) a A. Wellek (1941) rozvíjeli metafyzické důsledky gestaltismu, který má velmi blízko k filozofické pozici tzv. holismu (učení o celcích). Kohler rozvinul koncept izomorfismu, tj. totožnosti struktur odlišných kvalit, v daném případě psychického a nervového dění, a tzv. epistemologický dualismus: rozlišení světa fenomenálního a transfenomenálního (fenomenální svět je svět psychického, transfenomenální je vše ostatní); ve skutečnosti však fenomenální svět obsahuje všechno, je mezi fyzikálním a fyziologickým (které je konečností také fyzikálním jevem), avšak fyzikální svět je pouze postulován; reálný, ve smyslu přístupný, je pouze svět fenoménů. A. Wellek rozpracoval hierarchické pojetí struktur: struktury jsou hierarchicky organizovány (např. rodina, rod, národ, lidstvo), což znamená, že je dění preformováno podle těchto struktur (organizačních forem). Na gestaltismus přímo navazuje tzv. *topologická psychologie*, někdy nazývaná též vektorová, K. Lewina (1934, 1935), která je však rozpracována především pro psychologii osobnosti, resp. její dynamiky. (Topologie je nejobecnější věda o prostorových vztazích.) Podle Lewina se chování osoby uskutečňuje v určitém životním prostoru, „psychologickém poli“, kte-

ré lze, analogicky s fyzikou, chápat jako pole, kde působí vektory vycházející jednak z osoby (potřeby), jednak z jejího okolí (pobídky). Životní prostředí (L) je funkcí osoby (P) a jejího prostředí (U): $L = f(P,U)$; chování (V) pak vyjadřuje tento vztah: $V = f(L) = f(P,U)$. Chování si lze představit jako pohyb individua v určitém poli působících vektorů (odpudivých a přitažlivých sil, které se sčítají a odčítají, působí z různých směrů a pohybují tak individuem v určitých směrech; např. dítě je přitahováno dětským hřištěm, ale sílu toho zeslabují povinnosti ve škole). Pohyb individua v psychologickém poli nazývá Lewin psychologickou lokomocí, přičemž příčinou této lokomoce, jak již bylo naznačeno, je síla rezultující ze všech sil daného pole, která chování individua energetizuje i zaměřuje. V poli jsou přítomny různé cílové objekty s různou relativní valencí, které mají povahu výzvy, přitahují (pozitivní valence), nebo odpuzují (negativní valence). Topologická psychologie je namnoze přeceňovanou koncepcí, která je ve své podstatě fyzikalistickou quasipsychologií.

Kognitivní psychologie (z anglického cognitive, poznávací). Jde o poměrně nedávno vzniklý obor a posléze i směr psychologie, navazující na její vztah k teorii informace a na rozvinutý výzkum kognitivních procesů a paměti. M. G. Wessels (1982,1990) podává toto vymezení: „Kognitivní psychologie je věda, která se zabývá lidským zpracováváním informace. Její předmět, často označovaný jako kognice, se týká druhu informací, které máme v naší paměti, a procesů, které se vztahují k přijmu, podržování a užívání takových informací. Úhrn těchto procesů se nazývá kognitivní procesy.“ Jiný přední představitel tohoto nového směru v psychologii U. Neisser (1966) uvádí, že kognitivní psychologie se zabývá tím, jak vstupní senzoričká stimulace „je transformována, redukována, zpracovávána, odebírána a užívána“. Z původního zaměření na určitý obor (výzkum kognice) se vyvinul Směr, který aplikuje získané poznatky na výklad psychického dění a který je charakterizován tím, že za rozhodující činitele psychické činnosti pokládá kognitivní procesy. V tomto smyslu vytvořil např. E. C. Tolman (1948) kognitivní teorii učení a motivace, A. L. Baldwin (1969) kognitivní teorii socializace, J. R. Royce a A. Powell (1983) kognitivní teorii osobnosti a individuálních diferencí, P. V. Si-

monov (1966) kognitivní teorii emocí atd. U. Neisser (1966) je autorem teorie kognitivní psychologie vůbec; jeho ústředním tématem je kognitivní teorie chování; Existuje i mnoho dílčích kognitivních teorií, např. teorie kognitivní disonance (L. Festinger, 1957) a další, vytvořené též v rámci sociální psychologie. Podle Nesslera kognitivní teorie předpokládá, že rozhodujícím činitelem chování je kognitivní reprezentace prostředí, která „aktivuje motivy a emoce a vede otevřené chování k jeho terči (target) nebo cíli“. Nezastupitelná úloha motivace tu není odsunuta zcela do pozadí, motivace je však uvolňována kognitivními klíči. Tento poměr mezi motivací a kognicí, v němž je primát prisuzován kognici, je nicméně sporný. Z kognitivní psychologie se vyvinula „kognitivní terapie“ (vlastně psychoterapie) založená na ideji, že „klíč k našemu chování spočívá v procesech našeho myšlení“, že záleží na tom, jak „konceptualizujeme naše zkušenosti“ (R. A. Baron, D. Byrne, B. H. Kantowitz, 1980). V současnosti se kognitivní psychologie rychle vyvíjí a rozšiřuje svůj vliv.

Analytická a individuální psychologie: Od původního, Freudem vedeného psychoanalytického hnutí, které se rychle šířilo, se kromě jiných odloučili dva, později velmi významní zakladatelé vlastních směrů, švýcarský psychiatr C. G. Jung a rakouský lékař A. Adler. Jejich vlastní psychologické školy nicméně nikdy nedosáhly takové popularity a takového rozšíření, jako klasická či ortodoxní Freudova psychoanalýza. Přispěly však, každá svým osobitým způsobem, k dalšímu rozvoji psychologie.

C. G. Jung, který patřil mezi nejlepší Freudovy žáky a z Freudova podnětu se stal r. 1910 prezidentem Mezinárodní psychoanalytické společnosti, se stavěl zejména proti Freudovu jednostrannému pojetí libida, v němž spatřoval duševní, nikoli jen sexuální energii. Prohloubil také svůj zájem o vztah psychiky a kultury a dospěl posléze k vlast-

váno jako *analytická (resp. komplexová) psychologie*. Jejím klíčovým konceptem je „kolektivní nevědomí“. Vyjadřuje průnik do ještě hlubších sfér osobnosti: zatímco koncept nevědomí u Freuda znamená především potlačené osobní zkušenosti, znamená Jungovo hromadné či kolektivní nevědomí v osobnosti jedince přítomnou zkušenost druhovou

a je v tomto smyslu analogické druhové instinktivní výbavě. Jeho dynamickými prvky jsou tzv. archetypy, reprezentující zkušenosti lidstva s klíčovými životními objekty a událostmi (mateřství, ženství, božství, hledání a bloudění a další). Reprezentují věčná témata a věčné motivy lidské existence, projevující se v symbolických obsazích pohádek a mýtů, ale také v některých druzích snů jako praobrazy, vyvíjející, tak jako instinkty, za určitých podmínek determinující vliv na emoce a imaginaci člověka. V tomto smyslu reprezentují „numinózní zážitky“ s nimiž je jedinec konfrontován a které jako „orgány preracionální psyche“ signalizují ve svých symbolech jakési životní křižovatky (např. konflikty svědomí, ale i konflikty erotické a jiné). Porozumění tomuto světu temných symbolů je jedním z předpokladů tzv. individuace, cesty ke svému autentickému, protiklady sjednocujícímu já. Jedinec se tak vyrovnává s protikladnými stránkami své osobnosti a dospívá k vnitřní jednotě (rovnovážná komplementarita racionálních a iracionálních stránek osobnosti, tj. např. u muže vyrovnání se se svým nevědomým ženstvím, s archetypem animy atd.). Jungovu teorii archetypů podporují nálezy ze srovnávacích studií řady různých kultur, které vedly k objevu univerzálnosti (transkulturálnosti) určitých symbolů, který poukazuje na společné psychické kořeny lidstva. Vzrušujícím aspektem Jungovy teorie je téze o „světe psychiky,“ jako skutečnosti ovládané specifickými zákonitostmi, která s fyzickým světem vstupuje do transcendentních akauzálních vztahů (princip synchronicity, který Jung objevil spolu s fyzikem W. Paulim). Studium archetypů objevil Jung pozoruhodné souvislosti lidského duševního života s transcendentními dimenzemi bytí, jak na ně poukazují východní i západní systémy ezoterních doktrín a praktik (např. psychologické aspekty středověké alchymie, ale i tibetské Knihy mrtvých, čínské knihy o Zlatém květu a další). Avšak Jungovi patří také zásluha o objev psychodiagnostického principu asociace, analyticky přesná typologie extraverze a introverze (-> Typologie osobnosti) a o jeho teorii komplexů. Tyto komplexy jsou tvořeny neasimilovatelnými zážitky, zejména selhání, které jako „cizí tělesa“ tkví v osobním nevědomí a vyvíjejí odtud vliv na chování jedince, působí tedy jako nevědomé motivy iracionálních způsobů jednání. V lidské psychice rozlišil Jung dvě

základní funkce: 1. racionální myšlení a cítění a 2. iracionální čítí a intuici. Myšlení je proces hodnocení prostřednictvím poznatků; cítění je hodnocení prostřednictvím emocí (příjemné - nepříjemné); čítí a intuice pracují s dojmy bez hodnocení. Racionální a iracionální funkce se doplňují: Je-li jedinec vědomě racionální, je současně nevědomě iracionální. U introvertů je psychická energie (libido) zaměřeno dovnitř (na ně samé), u extravertů navenek (na jejich okolí), a to vytváří postojovou dominantu. Jungově teorii je vytýkána nevědeckost a její aplikaci na psychoterapii exkluzivnost, nicméně doznává v poslední době značný vliv.

Tzv. *individuální psychologie* A. Adlera (1918 a pozd.), který byl sám tělesně postižen, je zaměřena více realisticky a prakticky. Zdůrazňuje se v ní vztah člověka k jeho sociálnímu okolí a jeho touha po uplatnění a získání moci, která může být ve svých projevech komplikována komplexem méněcennosti, vycházejícím z různých druhů orgánové defektivy (v duševním životě člověka je položen důraz na „volnou pohyblivost organismu“). Podle Adlera „duševní život lze pojímat jako souhrn zařízení pro útok nebo obranu“, jako tendenci k sebeprosazování, uplatňující se v rámci sociálních podmínek života. Pocity méněcennosti provázené snahou po kompenzaci determinují „sociální charakter“ člověka (charakter nemůže být jiný než sociální - zdůrazňuje Adler) a jeho „životní styl“ i „životní plán“. Touhy po osobní moci vyvěrající z pocitů méněcennosti nevědomě ovlivňují „životní plány“, v nichž mohou pak vystupovat deformované pocity a sklony; touha po moci může být až chorobně vystupňována. Ve spojení se sociální závislostí člověka pak mohou takové tendence vést k různým životním komplikacím ve vztahu ke třem základním úkolům lidského života, tj. v povolání, společenských vztazích a v lásce (R. Dreikurs 1937). V podstatě tu jde o různé poruchy ve vývoji „citu pospolitosti“, resp. „sounáležitosti“: rozhodující situace jsou ty, ve kterých se jedinec prokáže „spolučlověkem“ nebo selže (Dreikurs). Z dynamických vztahů mezi pocity pospolitosti a osobní kompetence se vyvíjí charakter člověka. „Člověk není strkán zezadu, nýbrž tažen dopředu, do budoucnosti. Avšak nikoli silou vnější, nýbrž sebou samým. Všechna jednání a pocity, všechny vlastnosti a povahové rysy slouží jedinému účelu: včleniti

se do lidského společenství" (Dreikurs). Tato sociální vztažnost a současně endogenní určení této vztažnosti jsou dominantami Adlerovy teorie, která zdaleka nedoznala takový ohlas jako klasická psychoanalýza i jako její reforma, neopsychoanalýza, k níž má Adlerova doktrína blíže. V řadě směrů však byla inspirativní pro studium různých poruch sociálního chování.

Literatura:

Marx, M.H., Hillix, W. A.: Systems and theories in psychology, New York-London 1963. *Neel, A.*: Theories of psychology: a handbook, Cambridge/Mas. 1969. *Neel, A. F.*: Handbuch der psychologischen Theorien, 2. vyd. Munchen 1974. *Nyman, A.*: Die Schulen der neueren Psychologie, Bern 1966. *Paskiewicz, E.*: Struktura teorii psychologicznych: Behaviorizm, psychoanaliza, psychologia humanistyczna, Warszawa 1983. Současná psychologie na západě (překl. z rus. orig. red. E. V. Sorochova), Praha 1965. *Tart, Ch. T.*: Transpersonal psychologies, New York 1975. *Woodworth, R. S.*: Contemporary schools of psychology, repr. New York 1948.

Behaviorismus: *Dorsey, G.*: Proč se chováme jako lidské bytosti: Populární výklad behaviorismu, Praha 1946. *Hebb, D. O.*: The organization of behavior - a neuropsychological theory, New York 1949. *Hull, C. L.*: Principles of behavior, New York 1943. *Hull, C. S.*: A behavior system, New Haven 1952. *Skinner, B. F.*: Science and human behavior, New York 1953. *Spence, K. W.*: Behavior theory and conditioning, New Haven 1956. *Watson, J. B.*: Psychology from the standpoint of a behaviorist, Philadelphia-London 1913. *Tolman, E. C.*: Purposive behavior in animals and men, New York 1932.

Fenomenologická psychologie: *Frankl, V. E.*: Člověk hledá smysl, úvod do logoterapie, Praha 1994. *Frankl, V. E.*: Lékařská péče o duši, Brno 1994. *Herzog, M.*: Phanomenologische Psychologie: Grundlagen und Entwicklungen, Heidelberg 1992. *Spiegelberg, H.*: Phenomenology in psychology and psychiatry: A historical introduction, Evanston 1972.

Gestaltismus: *Katz, D.*: Gestaltpsychologie, 3. vyd., Basel 1961. *Koffka, K.*: Principles of Gestaltpsychology, New York 1935. *Kratina, F.*: Úvod do celostní a tvarové psychologie, Brno a Praha 1935. *Wellek, A.*: Ganzheitspsychologie und Strukturtheorie, Bern-Munchen, 2. vyd. 1969. *Wellek, A.*: Das Problem des Seelischen Seins: Die Strukturtheorie Felix Kongers: Deutung und Kritik, Meisenheim-Wien 1953.

Humanistická psychologie: *Buhler, Ch., Allen, M.*: Einführung in die humanistische Psychologie, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1983. *Maslow, A. K.*: Toward a psychology of being, New York 1968. *Newill, D. D.*: Humanistic psychology, New York 1977. *Quitmann, H.*: Humanistische Psychologie, 2. vyd. Gottingen-Toronto-Zurich 1991.

Kognitivistická psychologie: *Neisser, U.*: Cognitive psychology, New York 1967. *Wessels, M. G.*: Kognitive Psychologie, Munchen-Basel 1990. **Psychoanalýza:** *Freud, S.*: Vybrané spisy, sv. I., II.-III, 2. vyd., Praha 1991, 1993. *Freud, S.*: Psychoanalytické chorobopisy, Praha 1936. *Freud, S.*: Výklad snů, Praha 1937. *Freud, S.*: Psychopatie všedního života, Praha 1938. *Pardel, T.*: Problémy psychoanalytického hnutí, Bratislava 1972. *Robert, M.*: Psychoanalytická revolúcia: Život a dielo S. Freuda, Bratislava 1968. *Souček, R.*: Psychoanalýza, 3. vyd. Praha 1948. *Rycroft, Ch.*: Kritický slovník psychoanalýzy, Praha 1993. *Waelder, R.*: Die Grundlagen der Psychoanalyse, Stuttgart 1963. *Wyss, D.*: Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart: Entwicklung, Probleme, Krisen, 2. vyd. Gottingen 1966.

Neopsychoanalýza: *Horney, K.*: New ways in psychoanalysis, New York 1939. *Horney, K.*: The neurotic personality of our time, New York 1937. *Fromm, E.*: Člověk a psychoanalýza, Praha 1967. *Fromm, E.*: Umění milovat, Praha 1994. *Fromm, E.*: Strach ze svobody, Praha 1993. *Fromm, E.*: Mít nebo být?, Praha 1992. *Fromm, E.*: Lidské srdce, jeho nadání k dobru a zlu, Praha 1969. *Sullivan, H. S.*: The interpersonal theory of psychiatry, New York 1953.

Topologická psychologie: *Lewin, K.*: Principles of topological psychology, New York 1936. *Lewin, K.*: A dynamic theory of personality, New York 1953. *Zeigarnik, B. V.*: Teorija ličnosti K. Levina, Moskva 1981.

Analytická a individuální psychologie: *Adler, A.*: Člověk jaký jest: Základy individuální psychologie, Praha 1935. *Dreikurs, R.*: Úvod do individuální psychologie, Praha 1937. *Jacobi, J.*: Psychologie CG. Junga, Praha 1992. *Jung, C. G.*: Analytická psychologie. Její teorie a praxe. Praha 1992. *Jung, C. G.*: Duše moderního člověka, Brno 1994. *Jung, C. G.*: Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten, 3. vyd. Zurich-Leipzig 1938. *Jung, C. G.*: Seelenprobleme der Gegenwart, repr. Zurich-Leipzig 1931. *Wexberg, E.*: Individualpsychologie: Eine systematische Darstellung, Leipzig 1928.

Transpersonální psychologie: *Grof, S.*: Dobrodružství sebeobjevování, Praha 1992. *Grof, S.*: Za hranicemi mozku, Praha 1992.